

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Criminalisering, vervolging of rechtspraak? De veranderingen in de vervolging van criminaliteit door de stedelijke overheid van Leiden (1450-1572).

Tamis, Rozemarijn

Citation

Tamis, R. (2022). *Criminalisering, vervolging of rechtspraak?: De veranderingen in de vervolging van criminaliteit door de stedelijke overheid van Leiden (1450-1572)*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3514873>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Criminalisering, vervolging of rechtspraak?

De veranderingen in de vervolging van criminaliteit door de stedelijke overheid van Leiden (1450-1572).

Rozemarijn Tamis

1813676

23-12-2022

ResMA Europe 1000-1800

Universiteit Leiden

Begeleider: Ariadne Schmidt

Woorden: 23.802

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Achtergronden bestuur en rechtspraak.....	14
Hoofdstuk 2: Vermogensmisdrijven.....	34
Hoofdstuk 3: Misdrijven tegen de overheid en tegen de zeden.....	46
Hoofdstuk 4: Agressiemisdrijven.....	59
Conclusie.....	69
Bronnen en literatuur.....	73

Inleiding

In 1452 werd Dirc van Oudshoren bestraft door de Leidse schepenbank voor het beledigen van Heynric Wigger, door het spreken van woorden ‘tegen de eer van Heynrics moeder’. Volgens de magistraten had hij hiermee ‘wel noch waar’ gesproken. Dirc was een van de 72 inwoners van Leiden die in een periode van vijf jaar veroordeeld werd voor ‘misdaden tegen de eer’.¹ Op 3 maart 1507 werden Jan Smit en Thoenis Jacops veroordeeld voor het drinken van bier bij Coppens thuis, buiten de poorten van de stad waardoor ze de stedelijke belasting op bier ontweken. Dit avondje goedkoop drinken werd erg duur, door de boete van 2000 steen die zij daarvoor moesten betalen.² Zij waren de eerste van de 143 gevallen die in de periode 1507-1511 werden genoteerd. In maart 1569 bekende Escher Dircs zoon dat hij, ‘een lazarus wezende, elke dag op het platteland liep te bedelen, ondanks de ordonnantien die hier tegen gepubliceerd waren’.³ Hij was een van de 87 bedelaars die in de periode 1568-1572 op het matje moest komen bij het stadsbestuur.

In al deze voorbeelden werden mensen gestraft voor bepaalde gedragingen door de stedelijke overheid van Leiden. Deze voorbeelden komen uit vonnissen bewaard in de oud-rechterlijke archieven van Leiden. Bij het bekijken van deze archieven wordt zichtbaar wat voor soort zaken het meeste bestraft werden door de stedelijke overheid. Het is hiermee mogelijk patronen te laten zien van hoe de vervolgde criminaliteit veranderde door de tijd heen. Maar wat is het dat we eigenlijk te zien krijgen bij dit soort criminaliteitspatronen? Binnen het veld van de criminele geschiedenis stonden zulke vragen al vanaf het begin centraal.⁴ Dat middeleeuwse en vroegmoderne rechterlijke archieven zoals die van Leiden een inzicht geven in het leven van mensen die zelf over het algemeen niets opschreven, is een van de aantrekkingskrachten geweest van dit soort bronnen die aan de wieg stonden van het ontstaan van het veld van criminele geschiedenis rond de jaren 1970.⁵ Waar deze rechterlijke archieven specifiek geschikt voor zijn door de grote hoeveelheid materiaal en de vaak lange looptijd van de series bronnen, is kwantitatieve analyse op de lange termijn. Door

¹ Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Zoenboeken, inv.nr. 2C (1435-1500) 56r.

² Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Correctieboeken, inv.nr. 4F (1507-1518) 3v.

³ Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Criminele vonnisboeken, inv.nr. 3+1 1. (1533-1584) 338.

⁴ Anja Johansen en Paul Knepper eds., *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice* (Oxford 2016) 18.

⁵ Xavier Rousseaux, ‘Crime, Justice and Society in Medieval and Early Modern Times: Thirty Years of Crime and Criminal Justice History’, *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 1:1 (1997) 87-118, aldaar 91,92; Trevor Dean, *Crime and justice in late medieval Italy* (2007) 1.

kwantitatieve studies te doen over een langere termijn hebben veel historici een poging gedaan criminaliteitspatronen te laten zien. Deze criminaliteitspatronen werden gekoppeld aan en gebruikt in bredere theorieën over onder andere moderniteit, urbanisatie en staatsvorming.

Een voorbeeld hiervan is de veel onderzochte en bediscussieerde theorie van de afname van geweld van de middeleeuwen tot nu. Op basis van grote samengestelde databases van de veranderingen in doodslag en moord-cijfers over de lange termijn is deze afname van geweld door historici, waaronder Pieter Spierenburg en Manuel Eisner, gekoppeld aan de civilisatietheorie van Norbert Elias.⁶ De vraag naar de validiteit van zulke statistieken om claims te maken over criminaliteit, heeft veel debat veroorzaakt onder historici.⁷ Bij het bestuderen van misdaad vermoeilijkt de 'dark number' het onderzoek altijd: alleen de geregistreerde misdaad is te zien, niet alle misdaad die plaatsvond.⁸ Maar in het geval van de middeleeuwen en vroegmoderne periode zijn er nog andere problemen in het beschouwen van de bestrafte misdaad opgetekend in de rechterlijke archieven als een weerspiegeling van de criminaliteit. Een van de belangrijkste bezwaren die werd gemaakt in dit debat heeft te maken met de rechterlijke bronnen die er beschikbaar zijn voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Het materiaal dat beschikbaar is voor deze periodes is zeer divers. De meeste rechtspraak vond plaats binnen de lokale rechtbanken.⁹ Het was zo dat een enkele autoriteit een opmerkelijke variatie aan administraties kon hebben, waarbij het niet altijd duidelijk was wat deze reflecteerden en wat de gebruiken erachter inhielden. Dit was voor elke rechtbank weer verschillend.¹⁰

Wat voor problemen dit kan opleveren bij het samenstellen van statistieken komt duidelijk naar voren in het recente artikel 'Hard numbers? The long-term decline in violence reassessed. Empirical objections and fresh perspectives'.¹¹ Hierin laten verschillende historici, zoals Gerd Schwerhoff zien dat het gebruiken van middeleeuwse en vroegmoderne bronnen om de langetermijntrend van de afname van geweld te bewijzen problematisch is. Dit illustreren ze onder andere door te laten zien dat de verschillen bronnen die gebruikt werden in een aantal belangrijke kwantitatieve onderzoeken naar deze afname van geweld heel uiteenlopende definities hadden van

⁶ Pieter Spierenburg, *A history of murder. Personal violence in Europe from the middle ages to the present* (Cambridge, 2008); Eisner, Manuel, 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', *Crime and Justice*, 30 (2003).

⁷ Johansen, *The Oxford Handbook of the History of Crime*, 21

⁸ Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland : stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) 21.

⁹ Xavier Rousseaux, 'From Medieval Cities to National States. Historiography on Crime and Criminal Justice in Europe 1350-1850' in: Clive Emsley, Louis Knafla eds., *Crime History and Histories of Crime: Studies in the Historiography of Crime and Criminal Justice in Modern History* (1996) 3-32, aldaar 7-10.

¹⁰ Rousseaux, 'From Medieval Cities to National States', 7,8,13.

¹¹ Schwerhoff, Gerd, e.a., 'Hard numbers? The long-term decline in violence reassessed. Empirical objections and fresh perspectives – Corrigendum', *Continuity and Change* 36 (2021) 383–383.

‘onnatuurlijke doden’. Die definitie was afhankelijk van normen, gebruiken en administratieve gewoonten. In sommige registers werden verkeersongelukken bijvoorbeeld ook meegerekend met de onnatuurlijke doden, terwijl het moeilijk te verdedigen valt om dit mee te rekenen met de doodslag en moord-cijfers. Elke bron is de weerslag van bepaalde procedures en gewoonten en het is moeilijk te zeggen of de zichtbare afwezigheid of aanwezigheid van misdaad in een bepaalde administratie door de gewoontes hierachter kwam of door de afwezigheid of aanwezigheid van zowel de gedragingen zelf als de vervolging.¹²

Vanaf de jaren '80 werden steeds bredere vragen gesteld en interpretaties gemaakt over wat de uiteenlopende administraties van de rechtspraak in deze periodes kunnen laten zien, in antwoord op een groeiend bewustzijn van de uitdagingen van het bronnenmateriaal. Een belangrijke verschuiving daarbij is een dat er minder vaak de focus werd gelegd criminaliteitscijfers en er meer aandacht kwam voor de vonnissen als bron van informatie over regulatie en repressie van criminaliteit.¹³ Wat er vervolgd werd was niet zomaar alles wat strafbaar was of wat toevalligerwijs werd ontdekt, maar een uitkomst van het vervolgingsbeleid van de vervolgende autoriteit.¹⁴ Zoals Ariadne Schmidt concludeert in *Prosecuting Women*: “Positively formulated, the patterns as they emerge from the criminal sentences contain a lot of information about the prosecutorial priorities of the urban authorities in response to the actions of women.”¹⁵ Hiermee werd ook de zoektocht naar verklaringen voor de criminaliteitspatronen uitgebreid. De zoektocht naar de motieven achter crimineel gedrag is in veel onderzoek verschoven naar onderzoek naar factoren van sociale controle.¹⁶ Hierbij is sociale controle dus een belangrijk thema in de verklaringen van wat zulke misdaadpatronen kunnen laten zien. De patronen die verschijnen bij het bestuderen van rechterlijke archieven worden hierbij gebruikt om vragen te beantwoorden over waarop de desbetreffende autoriteit controle probeerde uit te oefenen, binnen de mogelijkheden die het rechtssysteem bood.¹⁷

Naast aandacht voor de repressieve autoriteit die de vervolgingen en bestraffingen uitvoerden, kwam er ook steeds meer aandacht voor andere zaken die invloed hadden op wat er uiteindelijk in de vonnissen terecht kwam. Hierbij is er onder historici ondertussen brede acceptatie voor meer bottom-up perspectieven, zoals het door Martin Dinges geïntroduceerde concept van ‘uses of justice’. Bij deze benadering spelen de andere partijen in de samenleving en burgers ook

¹² Schwerhoff e.a., ‘Hard numbers?’, 9.

¹³ Rousseaux, ‘From Medieval Cities to National States’, 16,17.

¹⁴ Rousseaux,, ‘Crime, Justice and Society’, 92-95.

¹⁵ Ariadne Schmidt, *Prosecuting Women : a Comparative Perspective on Crime and Gender before the Dutch Criminal Courts, c.1600-1810* (2020) 248.

¹⁶ Rousseaux, ‘From Medieval Cities to National States’,17.

¹⁷ Schmidt, *Prosecuting Women*, 248.

een rol in wat er voor de rechtbank verschijnt.¹⁸ In de bundel *Social Control in Europe 1500-1800* wordt als definitie gegeven: ‘Sociale controle kan gezien worden als de relaties tussen verschillende mechanismen om mensen aan te zetten om zich te gedragen volgens een bepaalde standaard of ideaal.’¹⁹ In de bundel *Serving the Urban Community* wordt de nadruk gelegd op het geleidelijkheid en ontstaan van instituties in de stad als stochastisch proces.²⁰ De gevallen waarin en de manier waarop de stedelijke overheid ingreep bij bepaalde gedragingen, moet dus gezien worden in deze bredere context.

Al deze nieuwe perspectieven zorgen ervoor dat in historisch onderzoek criminaliteit en criminaliteitscijfers steeds vaker in een brede context werden geplaatst, waarbij de verklaring van patronen van criminaliteit geen monocausale zaak is. In *Crime, Gender and Social Control in Early Modern Frankfurt am Main* concludeert Jeanette Kamp hierover: “By now historians generally agree that criminal statistics are not only a reflection of actual behavior, but the results of societal and institutional selection processes that determine what actually ends up in criminal courts. That is not to say that quantitative data holds no value for the study of gender and crime, but that they should offer a starting point of analysis, instead of the answer.”²¹

Stedelijke criminaliteit en rechtspraak in de Lage Landen

In deze scriptie heb ik een poging gedaan bij deze trends aan te sluiten. Op basis van een kwantitatieve analyse van de door de stedelijke overheid bestrafte misdaden in Leiden tussen 1450-1572 wordt er onderzocht wat dit kan laten zien over de manier waarop de stedelijke overheid sociale controle probeerde te houden, en hierbij naar verschillende factoren van verklaring te kijken. De hoofdvraag van dit onderzoek bestaat uit twee delen: ‘Hoe veranderde de vervolging van de criminaliteit door het stadsbestuur in Leiden in de periode 1450-1572?’ en ‘Wat kan dit zeggen over de manier waarop de stad sociale controle uitoefende?’

De vervolging van criminaliteit in de stedelijke context staat hier dus centraal. Veel van de studies over criminaliteit in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd zijn gericht op specifiek de

¹⁸ Jeannette Kamp, *Crime, Gender and Social Control in Early Modern Frankfurt am Main* (Leiden 2019) 9; Martin Dinges, ‘The Uses of Justice as a Form of Social Control in Early Modern Europe’, in *Social Control in Europe: Volume 1, 1500–1800* ed. Herman Roodenburg and Pieter Spierenburg (Columbus, OH: Ohio State University Press, 2004), 159.

¹⁹ Roodenburg, Herman en Pieter Spierenburg, eds, *Social control in Europe. 1: 1500-1800* (Columbus Ohio 2004) 10.

²⁰ Martijn van der Burg e.a., ‘Introduction. The rise of public facilities in the Low Countries, 1400-1800 in: Heijden M.P.C. van der, Nederveen Meerkerk E.J.V. van, Vermeesch G. & Burg M.J. van der eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 8.

²¹ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 8.

stedelijke criminaliteit, door de aard van het materiaal en de overwegend lokale rechtspraak. Hierbinnen is wel een onbalans aanwezig, waarbij er meer studies zijn over de vroegmoderne periode dan over de middeleeuwen. Veel studies over criminaliteit beginnen na 1600, zowel in het buitenland als in de Lage Landen. In 'Twenty Years of Crime, Histoire & Sociétés/ Crime, History & Societies Reflections on a Dynamic Field of Research' door o.a. Xavier Rousseaux uit 2018 over de ontwikkelingen in de criminele geschiedenis in de laatste twintig jaar wordt dit genoemd als: "the feeble presence of the Middle Ages in the body of works bearing on penal justice".²² In het geval van de Lage Landen heeft de Werkgroep Strafrechtsgeschiedenis, opgericht in 1973-1998, veel publicaties op zijn naam staan over premodern strafrecht en criminaliteit, maar ook zij hebben voornamelijk onderzoek over na 1600 gepubliceerd, met een focus op de achttiende eeuw.²³

Over stedelijke criminaliteit in de middeleeuwen bestaan over andere steden wel een aantal overzichtswerken in de Lage Landen. In 1976 schreef D.A. Berents in de inleiding van zijn studie over misdaad in middeleeuws Utrecht, dat er nog niet eerder op die manier onderzoek gedaan was naar criminaliteit in de middeleeuwen voor de Noordelijke Nederlanden.²⁴ Ondertussen is dat niet meer het geval: voor Haarlem heeft Maarten Muller recent een werk geschreven over criminaliteit en rechtspraak tussen 1245-1615.²⁵ Voor Amsterdam is er voor deze periode het werk van J.A. Boomgaard uit 1992 beschikbaar, die voor deze stad naar de stedelijke criminaliteit en rechtspraak tussen 1490-1552 kijkt.²⁶

Over de vervolging van criminaliteit en rechtspraak in de late middeleeuwen is voor Leiden nog geen overzichtsstudie verschenen. Over de periode ná 1600 is meer literatuur beschikbaar over Leiden. H. Diederiks heeft in de jaren '90 een overzichtsartikel van de veranderingen in veroordelingen uit de criminele vonnisboeken in de zeventiende en achttiende eeuw gepubliceerd.²⁷ D.J. Noordam heeft in deze periode ook veel geschreven over criminaliteit in Leiden, maar wederom vanaf de zeventiende eeuw.²⁸ Ook recenter zijn er werken over vervolging van misdaad in Leiden in

²² Falk Bretschneider, Anja Johansen, René Lévy, Xavier Rousseaux eds., 'Twenty Years of Crime, Histoire & Sociétés/ Crime, History & Societies Reflections on a Dynamic Field of Research', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 21:2 (2017).

²³ H.A. Diederiks, 'Strafrecht en strafrechtspraktijk tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw', *Holland: Regionaal-historisch tijdschrift* 8:3 (1976).

²⁴ D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuws Utrecht* (Utrecht 1976).

²⁵ Maarten Muller, *Misdaad en Straf in een Hollandse stad: Haarlem 1245-1615* (Hilversum 2017).

²⁶ Boomgaard, J. E. A., *Misdaad en straf in Amsterdam : een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (1992).

²⁷ H. Diederiks, 'Quality and quantity in historical research in criminality and criminal justice. The case of Leiden in the 17th and 18th centuries', *Historical Social Research* 15 (1990) 57-76.

²⁸ Enkele voorbeelden zijn: D.J. Noordam, 'Uit armoede of door verleiding? De wereld van de Leidse prostitues in de achttiende eeuw' in: H. A. Diederiks, D. J. Noordam, and H. D. Tjalsma, eds., *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. (Hilversum 1985) 105-16; D.J. Noordam, 'Sterven

de vroegmoderne tijd verschenen. Een daarvan is het werk van Aries van Meeteren *Op Hoop van Akkoord: Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden*, welke ingaat op de civiele rechtspraak en de variatie van mogelijkheden tot conflictbeslechting in het rechtssysteem in het Leiden in de zeventiende eeuw.²⁹ Een ander voorbeeld waarin de misdaad en rechtspraak in Leiden in de zeventiende eeuw wordt besproken is *Prosecuting Women : a Comparative Perspective on Crime and Gender before the Dutch Criminal Courts* door Ariadne Schmidt.³⁰ In deze twee boeken komt voor de Leiden in de zeventiende eeuw een beeld van een ander en vooral uitgebreider rechtssysteem in naar voren dan de bronnen van de rechtspraak voor de vijftiende en zestiende eeuw laten zien.

Voor de late middeleeuwen zijn we veel minder goed geïnformeerd over zowel de ontwikkelingen in het rechtssysteem als de criminaliteit in Leiden. Het strafrecht wordt wel besproken in enkele werken over Leiden zelf of in werken die een bepaald aspect van de Leidse criminaliteit belichten, maar dit is vaak niet heel uitgebreid en laat nog veel vragen onbeantwoord.³¹ De beschrijvingen van het rechtssysteem in Leiden in recentere werken verwijzen bijna allemaal naar dezelfde onderzoeken. Vooral naar P.J. Blok: *Geschiedenis Eene Hollandsche stad onder Bourgondisch-Habsburgse heerschappij* gepubliceerd in 1916 wordt veelvuldig verwezen.³² In deze werken blijven steeds dezelfde vragen onbeantwoord. Waarom verschenen en verdwenen bepaalde administraties, wat stond er in en waarom? Wat kan dit zeggen over veranderingen in de rechtspraak en hoe zagen deze veranderingen er uit?

Over de ontwikkeling van de rechtspraak en haar instituties in de Lage Landen in het algemeen is al wel veel geschreven. In het geval van de Lage Landen hebben veel auteurs opgemerkt dat, vooral in de Noordelijke Nederlanden, de stad en zijn instituties zich vooral nog heel lang onafhankelijk daarvan ontwikkelde en dat het hierboven beschreven proces zich in de stedelijke context ontwikkelde.³³ Veel overzichtswerken gaan over Vlaanderen, maar worden ook vaak gebruikt in onderzoek naar de rechtspraak in de Noordelijke Nederlanden. Belangrijk daarbij is het

op het Leidse schavot: beschavingsoffensief of nieuwe menslievendheid?' in: J. W. Marsilje, e.a. eds., *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 338-46.

²⁹ Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden* (Hilversum 2006).

³⁰ Schmidt, *Prosecuting Women*.

³¹ J.G. Endhoven, 'Bedevaart als straf. Door het Leidse Gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500.' *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (1978) 34; R.J.C. van Maanen, *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002); Lamet, S.A., *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (1979).

³² P.J. Blok, *Geschiedenis eene Hollandsche stad onder de bourgondisch-oostenrijkesche heerschappij* (1916).

³³ Maarten F. van Dijck, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1:1 (2006) 7-26, aldaar 9; Manuel Eisner, 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', *Crime and Justice*, 30 (2003) 83-142, aldaar 128.

boek van L.Th. Maes: *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht : bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*.³⁴ Hoewel deze werken een beeld schetsen van het laatmiddeleeuws strafrecht, waarvan veel elementen ook te herkennen zijn in het geval van Leiden, kan het niet alles verklaren van de specifieke rechtspraktijk in Leiden. Zoals besproken waren de ontwikkelingen in de rechtspraak in de stad, hoewel deel van algemene ontwikkelingen, ook uniek per stad. Dit is bijvoorbeeld te zien bij het vergelijken van de bronnen van Leiden met die van Haarlem, Amsterdam of Utrecht. In het geval van Amsterdam worden bijvoorbeeld ook de correctieboeken en de justitieboeken gebruikt in het onderzoek. Er zijn in de beschrijving van deze bronnen veel vergelijkingen te trekken met de correctieboeken en criminele vonnisboeken in Leiden, maar er zijn ook verschillen, dus conclusies over de ene bron kunnen niet onbevraagd worden overgenomen.³⁵

In de werken over Amsterdam, Haarlem en Utrecht wijst men ook op de variatie van administraties van de rechtspraak in de late middeleeuwen.³⁶ Zoals besproken in het begin van de inleiding is door deze heterogeniteit, bronnenkritiek erg belangrijk. Om te weten hoe het criminaliteitspatroon wat zichtbaar wordt geïnterpreteerd moet worden is het belangrijk te weten wat voor procedure en gewoontes tot de veroordelingen hebben geleid. Daarnaast zijn veranderingen in de rechtspraak en daarmee dus nieuwe methodes om met bepaalde dingen om te gaan, reflecties van de manier waarop de stedelijke overheid sociale controle probeerde te houden. De keuze voor de procedure waarmee de stedelijke overheid bepaalde misdaden berechtte geeft zo ook informatie over pogingen tot sociale controle.

Omdat dit aspect ook belangrijk is in het bekijken van sociale controle zal in deze scriptie ook een poging gedaan worden de veranderingen in de rechtspraak en de administraties van de rechtspraak in Leiden gedetailleerder uit te lichten dan toe nu toe gedaan is. Daarmee voeg ik toe aan de literatuur over de institutionele veranderingen in Leiden door te kijken naar de ontwikkelingen van de criminele rechtspraak door het stedelijke bestuur pre-1600 in Leiden. De bijdrage is dat door het bestuderen van de drie administraties gezamenlijk, veranderingen in vervolgingen in samenhang met institutionele veranderingen bestudeerd kunnen worden. Een andere manier waarop deze scriptie bijdraagt aan de literatuur is dat een overzichtsstudie van de vervolging van criminaliteit er nog niet is voor Leiden in de late middeleeuwen, terwijl hier wel rijk bronnenmateriaal voor aanwezig is. Met een onderzoek naar de veranderingen in de door de

³⁴ L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht: bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (1947).

³⁵ Boomgaard, *Misdaad en Straf in Amsterdam*, 47, 65-73.

³⁶ Muller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad*, 11; Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam*, 129; Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 6,7.

overheid vervolgde misdaad in Leiden tussen 1450-1572 vul ik dus ook een lacune aan in de literatuur over criminaliteit in de Lage Landen.

Voordat de methode besproken wordt in het laatste deel van deze inleiding is het belangrijk een kort overzicht te geven van de bredere politieke en sociaaleconomische ontwikkelingen in Leiden tussen 1450 en 1572. Het is onmogelijk in zo'n korte beschouwing over bijna anderhalve eeuw alle omstandigheden die van belang zijn te beschrijven. Enkele belangrijke contextfactoren die genoemd moeten worden is het feit dat Leiden vanaf de jaren 1480 deel werd van het Bourgondisch-Habsburgse rijk waar vanuit pogingen gedaan werden om te centraliseren.³⁷ Vanaf de jaren 1520 begon de Reformatie en de daaruit vloeiende kettervervolgingen en godsdienstoorlogen als belangrijke contextfactor. In West-Europa was vanaf het einde van de vijftiende eeuw en in de zestiende eeuw voornamelijk sprake van economische neergang: er was onder andere inflatie door prijsstijgingen en de uitbreiding van massale armoede.³⁸ Ook Leiden had het op dit gebied moeilijk. Het midden van de vijftiende eeuw wordt vaak nog omschreven als periode van economische voorspoed, maar tegen het einde van de vijftiende eeuw begon een sterke economische neergang. Hoewel dit de eerste decennia van de zestiende eeuw iets stabiliseerde, ging de stagnatie vanaf 1530's over in recessie die vanaf 1540's alleen maar versnelde en niet opknapte tot na het Beleg.³⁹

De bevolkingsaantallen volgen deze lijn grotendeels. Rond 1440 waren er ongeveer 6000 inwoners, dit steeg in veertig jaar tot ongeveer 12.000 in 1480.⁴⁰ Rond 1514 zijn de meeste schattingen op 14.000 inwoners.⁴¹ Daarna is er stagnatie en afname te zien waarbij er rond 1560 maximaal 12.000 inwoners waren. Bij de volkstelling tijdens het beleg van augustus 1574 werden er in ieder geval 12456 inwoners geteld.⁴² Er vinden in deze periode ook belangrijke veranderingen in de rechtspraak en het bestuur plaats, die besproken zullen worden in hoofdstuk een.

³⁷ Arie van Steensel, 'The emergence of an administrative apparatus in the Dutch towns of Haarlem en Leiden during the late medieval and early modern period, circa 1430-1570' in: M.P.C. van der Heijden, Nederveen Meerkerk E.J.V. van, Vermeesch G. & Burg M.J. van der eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 56.

³⁸ M. Muller, *Een economische geschiedenis van Europa vanaf de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1980. Historisch overzicht* (Den Haag 1988) 83-86.

³⁹ R.J.C. van Maanen, *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 113; R.J.C van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16e en 17e eeuw', *Leids Jaarboekje 58* (1966) 43.

⁴⁰ Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.J.C. van Maanen ed., *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 15-57, 56.

⁴¹ Van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen', 46, 63.

⁴² Ibidem, 63.

Hoofvraag en methode

Om de twee hoofdvragen: ‘Hoe veranderde de vervolging van de criminaliteit door het stadsbestuur in Leiden in de periode 1450-1572?’ en ‘Wat kan dit zeggen over de manier waarop de stad sociale controle uitoefende?’ te beantwoorden heb ik een kwantitatieve studie gedaan naar de criminele rechtspraak vanuit het stadsbestuur tussen 1450 en 1572, aangevuld met kwalitatieve beschouwingen. Ik gebruik hiervoor drie verschillende bronnen. Dit zijn alle bronnen die beschikbaar zijn voor Leiden wat betreft criminele rechtspraak voor een langere periode dan enkele jaren in het Oud Rechterlijk Archief van Leiden: de zoenboeken (1370-1576), de correctieboeken (1392-1778) en de criminele vonnisboeken (1533-1811).⁴³ Twee van de administraties dekken dus de hele periode en de derde springt halverwege in. De overeenkomst tussen deze administraties is dat de rechtspraak bij alle drie vanuit de overheid opgelegd werd: dit reflecteert dus acties vanuit de stedelijke overheid en kan dus iets vertellen over wat de overheid wilde vervolgen. Maar er zijn ook duidelijke verschillen tussen wat er in de boeken geregistreerd werd. Wat een belangrijk onderscheid is om te maken, is dat in deze administraties de uitkomsten van een specifieke procedure werden genoteerd. Dus dat een misdaad in een specifieke administratie werd genoteerd, betekent dat deze misdaad berecht is met de procedure die daar bij hoorde. In hoofdstuk een worden alle drie de administraties verder besproken.

Ik heb gekeken naar welke misdrijven er in welke administraties werden geregistreerd in steekproef-perioden van vijf jaar. De veroordelingen in de steekproef-periodes: 1450-1454, 1480-1484, 1507-1511, 1531-1535, 1550-1554, 1568-1572 zijn geanalyseerd. Voor deze periodes van vijf jaar heb ik in het geval van de zoenboeken en correctieboeken alle vonnissen zelf getranscribeerd en gelezen. In het geval van de criminele vonnisboeken heb ik het overzichtsregister van H.M. van der Heuvel gebruikt, waarbij ik voor de diepere analyse wel naar de criminele vonnisboeken zelf heb gekeken.⁴⁴ Van elk vonnis heb ik verschillende variabelen verzameld en in een database gezet. In één vonnis worden soms meerdere daders veroordeeld voor hetzelfde misdrijf, daarom heb ik de variabelen per dader genoteerd. Van belang hierbij is ook dat één dader vaak voor meerdere misdaden werd bestraft. Bijvoorbeeld voor een geval van licht geweld, het ingooien van ruiten en het uitschelden van een stadsdienaar, in één vonnis. In dit geval heb ik één geval van licht geweld,

⁴³ Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Zoenboeken, inv.nr. 2C (1435-1500), 2D (1502-1576); Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Correctieboeken, inv.nr. 4B (1448-1477), 4C (1477-1489), 4F (1507-1518), 4H (1528-1548), 4L (1548-1598); Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508, Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA) Criminele vonnisboeken, inv.nr. 3+1 1. (1533-1584).

⁴⁴ H.M. van den Heuvel, ‘De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811’, *Rijnland, Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken 14-15* (1977-1978).

één geval van straatschenderij en één geval van disrespect tegen een overheidsdienaar genoteerd, voor dezelfde dader. Hierdoor zijn er meer misdaden dan daders, en meer daders dan vonnissen. De tabellen die zijn opgenomen in deze scriptie laten het aantal misdaden zien, niet het aantal daders of vonnissen. In de correctieboeken vinden we in deze zes perioden van vijf jaar 1096 daders, die voor 1239 misdaden worden bestraft. In de zoenboeken zijn 412 daders en 428 misdaden. In de criminele vonnissen boeken zijn er 217 daders geregistreerd en 244 misdaden.

In de database heb ik per dader de variabelen: naam, geslacht, datum, misdaadcategorie, specifieke misdrijven, strafcategorie, specifieke straffen en een categorie 'overige details' genoteerd. Ik heb deze variabelen zelf gekozen en ook zelf de database gemaakt, op basis van welke informatie er daadwerkelijk beschikbaar is in de vonnissen. Het verschilt in de vonnissen hoe gedetailleerd de informatie is die er in wordt opgenomen en ik heb voor de variabelen gekozen die in alle drie de administratie meestal worden vermeld. Voor de categorisering van de misdrijven heb ik de gebruikelijke categorieën aangehouden: agressie misdrijven, vermogensdelicten, misdaden tegen de overheid, misdaden tegen de zeden.⁴⁵ Voor de misdrijven die niet in een van de categorieën paste of de misdrijven zonder omschrijving heb ik een categorie 'overige misdrijven' toegevoegd. Hierbinnen is er een verdere indeling in subcategorieën gemaakt. Deze is deels overgenomen van D.A. Berents uit zijn studie over middeleeuws Utrecht, omdat deze voor laatmiddeleeuws Leiden ook grotendeels passend leek.⁴⁶ Ik heb zelf enkele subcategorieën toegevoegd die in het geval van Leiden belangrijk leken. Belangrijk om hierbij op te merken is dat ik zelf, gebaseerd op de literatuur over misdaad in de andere steden in de late middeleeuwen, de keuzes heb gemaakt over welke vonnissen in welke categorie passen: dit werd niet bij de vonnissen zelf vermeld. Bij sommige categorisaties waren ook andere keuzes mogelijk geweest, de straatschenderij kan bijvoorbeeld zowel bij misdrijven tegen de overheid als bij agressiemisdrijven ingedeeld worden. Het is belangrijk dit in gedachten te houden bij het kijken naar de totalen van de overkoepelende categorieën. Ook voor de straffen is een gebruikelijke indeling gevolgd. Op de straffen zal niet veel ingegaan worden in dit stuk, maar ze zullen af en toe aangehaald worden om iets te illustreren.

Door het categoriseren van de vonnissen, wordt het mogelijk een breed overzicht te maken van de soorten misdaden die in deze periodes van vijf jaar geregistreerd werden in de drie boeken en de verhoudingen daartussen. Met zo'n breed overzicht van drie administraties wordt het mogelijk om de verschuivingen door de tijd te zien, zowel op het gebied wat er vervolgd wordt als op welke manier. Aan de hand van deze overzichten kan worden aangegeven hoe deze verschuivingen in de vervolging van misdrijven te verklaren zijn en wat dit kan zeggen over de manier waarop de

⁴⁵ Rousseaux, *Crime, Justice and Society*, 95.

⁴⁶ Berents, *Misdaad en straf*, 10.

stedelijke overheid sociale controle probeerde te houden. Ik heb in de verklaring van het criminaliteitspatroon wat naar voren komt aandacht voor de relatie tussen de verschillende lagen die elkaar beïnvloeden. Ten eerste is het mogelijk dat een verandering verklaard kan worden doordat de desbetreffende misdrijven meer of minder voorkwamen, bijvoorbeeld door contextfactoren. Ten tweede doordat deze wel of niet, of meer of minder, vervolgd werden. Ten derde doordat de stedelijke overheid de berechting van een desbetreffende delict anders gaat behandelen. Bijvoorbeeld als een andere procedure werd toegepast en deze dus in een andere administratie naar boven kwam.

In het eerste hoofdstuk wordt belangrijke achtergrondinformatie besproken: de bestuurlijke en gerechtelijke context van Leiden in de vijftiende en zestiende eeuw en de veranderingen daarin. Vervolgens worden de drie verschillende bronnen voor de rechtspraak geanalyseerd. Het tweede, derde en vierde hoofdstuk bespreken respectievelijk de veranderingen in de vervolging van de verschillende categorieën misdrijven. Vermogensmisdrijven staan centraal in hoofdstuk twee. Misdrijven tegen de overheid en de misdrijven tegen de zeden worden besproken in hoofdstuk drie. De vervolging van agressiemisdrijven is het onderwerp van hoofdstuk vier. De hoofdstukken volgen steeds dezelfde structuur, waarbij eerst de veranderingen in de vervolging van deze misdrijven wordt besproken en vervolgens dit wordt gelinkt aan de rode draad: wat deze dingen kunnen zeggen over op welke manier sociale controle wordt nagestreefd door de stedelijke overheid van Leiden in deze periode.

Hoofdstuk 1: Achtergronden bestuur, rechtspraak en bronnen

Tussen 1450 en 1568 groeide en veranderde de stedelijke overheid van Leiden en zo ook het rechtssysteem doorging belangrijke transformaties. Deze veranderingen zijn terug te zien in de administratie van deze rechtspraak. Dit hoofdstuk geeft een overzicht van het bestuur, de rechtspraak en de verschillende administraties van de rechtspraak: de zoenboeken, de correctieboeken en de criminele vonnisboeken.

1.1 Het stadsbestuur

De hoogste laag van het stadsbestuur werd 'Het Gerecht' genoemd. Deze bestond uit de schout, acht schepenen en vier burgemeesters. Zij benoemden ook de lagere ambten. De taken van de schout en schepenen waren de afkondiging van de stedelijke wetgeving en de rechtspraak. De burgemeesters hielden zich primair bezig met uitvoerende taken van het dagelijks bestuur.⁴⁷ Daarnaast had de vroedschap een belangrijke rol, dit was een ondersteunende raad welke voornamelijk bestond uit oud-bestuurders. Deze raad adviseerde bij bestuur, speelde een belangrijke rol bij de besluitvorming, koos de burgemeesters en had invloed op de verkiezing van de schepenen.⁴⁸ Een ander ondersteunend college was de veertigraad, die in de zestiende eeuw steeds meer samenviel met de vroedschap en als hoofdtaak het voorstellen van de kandidaten voor schepenen had.⁴⁹

De schout was de vertegenwoordiger van de landsheer in de stad. Hij had zowel administratieve als rechtelijke taken. De rechterlijke taken bestonden onder meer uit het leiden van de Leidse rechtbank, waarbij hij als aanklager optrad. Daarmee was hij ook de verantwoordelijke voor het uitvoeren van de vervolgingen geïnitieerd vanuit de stad en het leiden van wat vergelijkbaar is met een 'politieapparaat'.⁵⁰ Dit stelde echter niet veel voor: hij had enkele schoutsdienaars onder zich en vier 'roe-dragers' die mochten arresteren en dagvaarden namens de schout.⁵¹ Deze gelimiteerde vervolgingsmacht was een algemeen kenmerk van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad. Door de beperkte vervolgingscapaciteit speelden bij het ontdekken en

⁴⁷ J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', in: R.J.C. van Maanen ed., *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 59-93, aldaar 73.

⁴⁸ S.A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (1979) 84.

⁴⁹ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 92.

⁵⁰ Ibidem, 74.

⁵¹ Steensel, van, Arie, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428- 1572', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 191-252, aldaar 208, 212.

aangeven van misdaden en overtredingen de burens, burgers en de buurten een grote rol.⁵²

Waar de schout de vertegenwoordiger was van de landsheer, waren de schepenen die van de stad. Er waren acht schepenen in Leiden.⁵³ Oorspronkelijk voerden de schepenen allerlei taken uit met betrekking tot het dagelijks bestuur in de stad, maar in de tweede helft van de vijftiende eeuw werden de taken rond de rechtspraak in de stad hun voornaamste verantwoordelijkheid en ging het dagelijks bestuur over in de handen van anderen.⁵⁴ Zij zaten de rechtbank voor en waar de schout als aanklager optrad, vervulden zij de rol van rechters en velden het oordeel.⁵⁵

Deze bovengenoemde ambtenaren ontvingen geen salaris of een salaris dat niet genoeg was om van rond te komen. Men werd bestuurder vanwege het aanzien van de functie en de kans op inspraak in het beleid.⁵⁶ Iedereen die een rol in het bestuur wilde spelen moest dus over een bepaalde rijkdom beschikken. Het bestuur bestond dus ook uit leden van de elite.⁵⁷ In de vijftiende en zestiende eeuw probeerde het stedelijk bestuur meer grip te krijgen op haar bewoners en meer taken naar zich toe te trekken.⁵⁸ In deze periode groeide de takenlijst, de uitgaven en de grootte van het bestuursapparaat.⁵⁹ Wat dit inhield en betekende voor de stad, zal besproken worden in hoofdstuk twee.

1.2 De rechtspraak en wetgeving

De keurboeken kunnen gezien worden als de wetboeken van de stad. De regels, ofwel keuren, die hier in stonden waren niet alleen bepalingen met betrekking tot het recht, maar bevatte allerlei regels en voorschriften wat betreft de dagelijkse gang van zaken in de stad. Er stond bijvoorbeeld ook in hoe de verkiezingen van het bestuur hoorden te gaan en waar en wanneer markten gehouden moesten worden. Eind veertiende eeuw is de oudst bekende versie van de keurboeken, met daarna herziene versies uit 1406, 1450, 1508 en 1545. Daarnaast werden er ook regelmatig vanuit het stadhuis nieuwe of tijdelijke verboden of geboden uitgeroepen.⁶⁰ Niet alleen de keurboeken bepaalden wat strafbaar was, het ongeschreven recht van wat er gebruikelijk was, het

⁵² E. Frankot, *Banishment in the Late Medieval Eastern Netherlands : Exile and Redemption in Kampen* (2021) 2,6,7; Maarten van Dijck, 'Towards an economic interpretation of justice? Conflict settlement, social control and civil society in urban Brabant and Mechelen during the late Middle Ages and the early modern period' in: Heijden M.P.C. van der, Nederveen Meerkerk E.J.V. van, Vermeesch G. & Burg M.J. van der eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 73.

⁵³ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 78.

⁵⁴ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 79; Lamet, *Men in government*, 90.

⁵⁵ M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (2014) 33.

⁵⁶ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 86, 87.

⁵⁷ A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510* (Leiden 1996) 186.

⁵⁸ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 85; Lamet, *Men in Government*, 113.

⁵⁹ Van Steensel, 'The emergence of an administrative apparatus', 47-58.

⁶⁰ H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (1873).

gewoonterecht, speelde ook een rol in wat er als strafbaar werd beschouwd.⁶¹ Dit gewoonterecht had een bepaalde vaagheid, dat ook zijn nut had omdat het flexibiliteit gaf aan lokale rechtbanken om aan te passen aan nieuwe omstandigheden.⁶²

Schout en schepenen zorgden samen voor de uitvoering van het strafrecht in de stad. In 1434 kreeg de stad de hoge justitie; voortaan mocht het stadsbestuur alle soorten criminele zaken behandelen en daarvoor straffen uitdelen, van de kleinste boete tot de doodstraf.⁶³ Het rechtspreken zelf gebeurde in de vierschaar.⁶⁴ Het recht was in de middeleeuwse stad oorspronkelijk een systeem waarbij de procedure in beginsel een strijd tussen partijen betrof en er alleen vervolgd werd als een klager optrad, onder het principe ‘Waar gheen clager is, daer en is gheen richter’.⁶⁵ Met andere woorden, alleen zaken die door een partij zelf werden aangebracht werden berecht. Dit wordt ook wel accusatoir recht of het ‘ordinaire proces’ genoemd. Misdrijven werden dus gezien als een persoonlijke (en familie) aangelegenheid en werden met civiele procedures opgelost.⁶⁶ Een civiele procedure is, in deze context, dus kort gezegd een procedure waarbij er twee partijen tegenover elkaar staan en een derde partij de bemiddelaar is. Hierbij is belangrijk dat de procedure ongedwongen is: de partijen zijn zelfstandig naar de bemiddelaar gekomen en zijn niet verplicht te procederen.

In de steden in de Lage Landen vonden richting de late middeleeuwen een aantal ontwikkelingen in de rechtspraak plaats. Om deze ontwikkelingen te begrijpen is een toelichting nodig van de traditie waaruit het stedelijk strafrecht afkomstig was. Het uitgangspunt van het middeleeuws stedelijk strafrecht was het concept van de stadsvrede. De stadsvrede was de door het recht beschermde saamhorigheid van burgers van een stad, als een ‘maagschap’ (ofwel familie) in het groot.⁶⁷ Dit idee van vrede kwam uit de traditie van de vete of bloedwraak als rechtsmiddel in het oude gewoonterecht. Hierbij had de ene partij, als zijn eer of die van zijn familie geschonden was, het recht om wraak te nemen op de andere partij. Vrede was een situatie binnen deze traditie, waarbij de partijen een afspraak hadden geen vijandigheden tegen elkaar te plegen.⁶⁸ Deze toestand bood de gelegenheid om te onderhandelen en te komen tot een oplossing en verzoening.⁶⁹

⁶¹ Blok, *Geschiedenis eene Hollandsche stad*, 190.

⁶² Dave de Ruysscher, ‘Customs and Municipal Law: The Symbolic Authority of the Past (Low Countries, 16th – 17th Century)’, *Dutch Crossing* 46:2 (2022) aldaar 107.

⁶³ Marsilje, ‘Bestuur en rechtswezen’, 80.

⁶⁴ Endhoven, ‘Bedevaart als straf’, 4.

⁶⁵ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 50.

⁶⁶ *Ibidem*, 51.

⁶⁷ K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag* (Groningen 1955) 223.

⁶⁸ *Ibidem*, 224.

⁶⁹ *Ibidem*, 226.

In de middeleeuwse steden in de Lage Landen probeerde men zulke vormen van eigenrichting steeds meer te voorkomen. Er zijn in de stedelijke wetgeving veel maatregelen tegen vetevoering te vinden. Onder andere werd er in steeds toenemende mate 'zoendwang' uitgeoefend in de veertiende en vijftiende eeuw. De verzoening was dan nog wel sprake van een zaak tussen twee partijen, met het stadsbestuur als bemiddelaar. Dit was alleen in toenemende mate geen eigen keuze meer, maar werd steeds vaker gedwongen vanuit de stedelijke overheid.⁷⁰ In deze context kwam de stedelijke overheid ook het toneel op als mogelijke aanklager, via een publieke of inquisitoire procedure, ofwel een 'extraordinair proces' omdat dit in de beginfase de uitzondering was.⁷¹ In deze procesvorm nam de overheid, waarbij de schout als aanklager optrad en de schepenen als rechters het vonnis bepaalden, zelf initiatief voor de vervolging.⁷² Hierbij was een proces dus niet alleen gedwongen, zoals bij de 'zoendwang', maar was het ook geen aangelegenheid meer tussen twee gelijke partijen. In plaats daarvan stond het individu als aangeklaagde tegenover de stedelijke overheid als aanklager.

Aanvankelijk stelde de stedelijke overheid zich terughoudend op, maar naarmate de vijftiende eeuw vorderde wachtte zij vaak niet meer af en greep steeds regelmatig zelf in. Er was dus een beweging zichtbaar van accusatoir recht, waarbij een klager nodig is, naar inquisitoir recht, waarbij de overheid zelf onderzoek doet en aanklaagt.⁷³ Het was het streven van de stedelijke overheid het strafrechtproces, in plaats van een aangelegenheid tussen partijen, tot een werktuig van overheidsgezag te maken.⁷⁴ Deze nieuwe vorm van recht en de oude gewoonten wat betreft vrede en zoen bleven lange tijd naast elkaar bestaan. Ook in Leiden lijkt er geen scherpe overgang of afbakening te zijn geweest in de Late Middeleeuwen.⁷⁵ Het inquisitoir proces werd in de loop van de zestiende eeuw het meest gangbaar bij strafzaken.⁷⁶ De accusatoire (of civiele) procedure bleef wel bestaan, maar werd in toenemende mate gebruikt voor interpersoonlijke conflicten, terwijl voor strafzaken steeds vaker de inquisitoire procedure werd gebruikt.

In de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw vond nog een belangrijke ontwikkeling plaats in de rechtspraak in de Lage Landen. Dit is de geleidelijke introductie van (elementen van) het geleerde Romeins-canonieke strafrecht dat men toen overal in Europa aanwendde om het lokale

⁷⁰ D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985) 105; Marsilje, 'Bestuur en rechtspraak', 81.

⁷¹ Ook toen dit niet meer de uitzondering was bleven deze termen gebruikelijk.

⁷² Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 51.

⁷³ De Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht*, 225.

⁷⁴ *Ibidem*, 240.

⁷⁵ Berents, *Het werk van de vos*, 152.

⁷⁶ Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 51.

gewoonte strafrecht te systematiseren en op schrift te stellen.⁷⁷ Een van de manieren waarop Leiden te maken kreeg met deze vorm van recht was door de omgang met en de integratie in het Bourgondisch-Habsburgse Rijk. Onder andere vanuit het oogpunt van centralisatie werden er vanuit het Rijk pogingen gedaan om het strafrecht te codificeren en te systematiseren. De hogere rechtsorganen, zoals Het Hof van Holland, de Grote Raad van Mechelen of de Raad van Vlaanderen, waren hier al eerder en uitgebreider mee bezig dan de steden zelf.⁷⁸

Er ontstond hierdoor een grote kloof tussen het theoretische recht dat werd onderwezen op de universiteiten en wat men volgde bij de provinciale en centrale gerechtshoven, en de dagelijkse strafpraktijk van de lokale rechtbanken door de schepenen, bij wie in deze tijd het grootste deel van de toepassing van het strafrecht nog voornamelijk lag.⁷⁹ *De Practijcke Criminele* van Filips Wielant uit ca. 1516 was het eerste gedrukte werk in de Nederlanden dat in zijn geheel aan het strafrecht was gewijd gebaseerd op deze vorm van Romeins-canoniek strafrecht. Dit werk kan gezien worden als een poging de kloof tussen de lokale rechtbanken en de hogere rechtsorganen te overbruggen.⁸⁰ In dit boek werden richtlijnen uitgezet over hoe een proces moest verlopen, wat gold als bewijs en welke misdaden waarmee bestraft moesten worden.⁸¹ Dit boek komt voor als een praktijkhandboek, waarbij de beschrijving van de procesgang gebaseerd was op de procesgang van de Raad van Vlaanderen. Deze vorm van recht moet dus ook niet zien als ‘Het Romeins recht’ wat opnieuw werd ingevoerd, maar het op schrift stellen van de geldende strafpraktijk: een mengeling van de geldende procesgang met zijn straffen en gewoontes en Romeins recht en canoniek recht zoals deze bestudeerd werd aan de middeleeuwse universiteiten. Deze mengvorm zal in de rest van deze scriptie het Romeins-canoniek recht genoemd.⁸² Op de verspreiding van het Romeins-canonieke recht in de Noordelijke Nederlanden heeft boek van Joos de Damhouder, de *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken* gepubliceerd in 1555, specifiek grote invloed gehad. Dit boek was een kopie van de eerder genoemde *Practijcke Criminele* van Filips Wielant met hier en daar een aanvullend commentaar.⁸³

In Leiden was er in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw steeds meer invloed van het Romeins-canonieke recht. Er werd bijvoorbeeld vanaf de vijftiende eeuw een pensionaris in dienst genomen die rechten gestudeerd moest hebben en de stad nam advocaten in dienst om zich te

⁷⁷ Jos Monballyu, ‘Practijcke ende handbouck in criminele zaeken – 1555’, *Pro Memoria* 21:2 (2019) 25-29, aldaar 25.

⁷⁸ Blok, *Geschiedenis eene Hollandsche stad*, 196-200; Monballyu, ‘Practijcke ende handbouck’, 40,41.

⁷⁹ J. Monballyu, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte instructie in materie criminele* (Brussel 1995) 40.

⁸⁰ C. de Graaf, ‘Den valscher den ketel? Bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300- ca. 1600’ In: *Jaarboek voor munt- en penningkunde*, 82:1995, 101.

⁸¹ Monballyu, *Filips Wielant. Verzameld werk I.*, 78-117.

⁸² *Ibidem*, 40, 42, 43.

⁸³ Monballyu, ‘Practijcke ende handbouck’, 25-29.

kunnen verdedigen in de omgang met de hiervoor genoemde hogere rechtsorganen.⁸⁴

Voordat de ontwikkelingen in de Leidse stedelijke rechtspraak en haar administraties, is het belangrijk om aan te geven dat de stedelijke rechtbank niet het enige rechtsprekende orgaan in de stad was. Ten eerste was er de scheiding tussen wereldlijke en geestelijke rechtspraak. De kerk was verantwoordelijk voor de rechtspraak in zaken met betrekking tot religie, huwelijk en zedelijkheid.⁸⁵ De berechting van zulke zaken gebeurde dus door kerkelijke rechters, maar in enkele gevallen kwam dit toch bij de stedelijke rechtbank terecht, voornamelijk als ook de openbare orde verstoord werd.⁸⁶ Dit betekende dus dat in de bronnen van de rechtspraak uitgevoerd door de stad in deze periode slechts sporadisch misdrijven tegen de zeden te vinden zijn.

Ten tweede vormden de 'buurten' in Leiden, net zoals in veel andere Hollandse steden, een belangrijke eenheid waarbinnen het dagelijks leven zich afspeelde. Elke buurt had eigen buurtreglementen en een buurtbestuur. In ieder geval vanaf het einde van de zestiende eeuw bezat de buurt een eigen 'rechtspraak', waarbij het buurtbestuur boetes kon uitdelen bij kleine overtredingen van de buurtvrede.⁸⁷ Het is in de literatuur nog niet helemaal duidelijk in hoeverre dit in de tweede helft van de vijftiende eeuw en begin zestiende eeuw al zo was.⁸⁸ Hoewel we dus niet precies weten wanneer dit veranderde, is het waarschijnlijk dat in de loop van de zestiende eeuw het vervolgen en bestraffen van een deel van de kleine overtredingen naar de buurt verschoof.

In veel steden spraken de gilden ook recht over overtredingen wat betreft de regels van de ambachten en nijverheid. In Leiden is het zo dat overtredingen van de regels met betrekking tot handel en nijverheid in ieder geval ook door de stad worden berecht. In Leiden onttrekt de gildenrechtspraak in ieder geval niet al deze zaken aan het zicht.⁸⁹ Voor alle drie deze parallele instituten is er geen of nauwelijks relevant bronnenmateriaal overgeleverd uit de periode die hier bestudeerd wordt, dus het is niet met zekerheid te zeggen wat er hierdoor precies aan het zicht wordt onttrokken. Deze parallele organen zijn alsnog belangrijk om te noemen als instituten waardoor vervolging van bepaalde soorten criminaliteit aan ons beeld wordt onttrokken.

⁸⁴ Blok, *Geschiedenis eene Hollandsche stad*, 197.

⁸⁵ Manon van der Heijden, 'Conflict and consensus. The allocation of public services in the Low Countries 1500-1800' in: M.P.C. van der Heijden, Nederveen Meerkerk E.J.V. van, Vermeesch G. & Burg M.J. van der eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 30.

⁸⁶ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 43.

⁸⁷ Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden* (14e-19e eeuw) (Leiden 2005) 44-49, 37.

⁸⁸ Kees Walle, *Buurthouden*, 32-34; A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in: R.J.C. van Maanen ed., *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 113-149, aldaar 131.

⁸⁹ J.W. Marsilje, 'Het economische leven', in: R.J.C. van Maanen ed., *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 95-111, aldaar 99.

1.3 De Leidse bronnen voor de rechtspraak

In de laatmiddeleeuwse stad bestond er, zoals besproken in de inleiding, geen mooi overzichtsregister waarin alle vervolgte misdaad gezamenlijk geregistreerd werd. We hebben dus te maken met verschillende administraties: in het geval van Leiden zijn dit de zoenboeken, de correctieboeken en de criminele vonnisboeken. Het is wat betreft deze bronnen niet helemaal duidelijk wat voor juridische procedure en gewoonten er precies achter welke administratie steken. Daarnaast veranderde het vaak door de tijd heen hoe een administratie gebruikt werd. Om te bespreken wat de voor Leiden beschikbare bronnen wat betreft de criminele rechtspraak nou eigenlijk reflecteren, zal ik per administratie duiden welke juridische procedure hierachter schuilt, het karakter en de functie van de desbetreffende administratie aangeven en de veranderingen door de tijd heen laten zien. Hiervoor wordt er gekeken wat de beschrijvingen in de vonnissen zelf onthullen over de procedure waarmee deze tot stand is gekomen. Daarnaast worden de veroordeelde misdaden en de gegeven straffen in een overzicht te geplaatst om inzicht te krijgen in de aard van de misdaad die via deze verschillende procedures behandeld werden.

De zoenboeken

De procedure die zijn weerslag kreeg in de zoenboeken is een voorbeeld van de besproken ontwikkeling in het stadsrecht waarbij er nog wel sprake was van een zaak tussen twee partijen met Het Gerecht als bemiddelaar, maar dit geen eigen keuze meer was vanuit de partijen zelf. De vrede werd opgelegd bij het plegen van een strafbare handeling in plaats van dat dit alleen gebeurde als er iemand klaagde. De zoenboeken worden meegenomen in de analyse omdat hierin de uitkomsten van de door de overheid opgelegde, onvrijwillige bemiddeling, werd genoteerd en dit dus iets laat zien over wat de stedelijke overheid wenste te vervolgen.

De twee partijen die tegenover elkaar stonden, omvatte doorgaans niet alleen de twee individuen, maar ook hun 'vrienden en familie'. Dit komt omdat de zoen uit de traditie van eigenrichting kwam. Als een familielid iets wordt aangedaan, was het de taak van de maagschap was om wraak te nemen op, of te verzoenen met, de dader en zijn kring verwanten. Hoewel in de laatmiddeleeuwse stad de zoen door de stedelijke overheid afdwingbaar werd, had deze nog wel kenmerken van zijn oorsprong.⁹⁰

⁹⁰ De Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht*, 224-228.

Tabel 1: Overzicht van aantallen misdaden per categorie in de zoenboeken.

Zoenboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Agressie misdrijven	177	87	108	33	12	3
Vermogensmisdrijven	0	0	0	0	0	1
Misdrijven tegen de overheid	1	0	0	0	0	0
Zedenmisdrijven	1	2	0	0	0	0
Overig	0	0	3	0	0	0
Totaal	179	89	111	33	12	4

Bron: ORA Zoenboek 2C; 2D.

Een andere weerspiegeling van deze oorsprong is het feit dat bijna alle zaken in de zoenboeken zaken zijn van agressie (zie tabel 1). Dit liep uiteen van scheldpartijen tot zware mishandeling. Gevallen van doodslag en moord kwamen hier niet in voor. Het merendeel van de gegeven straffen bestond uit een boete, met soms daarbij een bedevaart, het vragen van vergiffenis, een erestraf of het branden van kaarsen in de kerk als toevoeging. Het aantal geregistreerde zoenen nam sterk af in de zestiende eeuw. Terwijl er tussen 1450 en 1454 nog 179 zoenen genoteerd werden, waren dat er tussen 1568 en 1572 nog maar vijf. Vooral na 1511 was er een snelle afname van het aantal zoenen. Het laatste jaar dat deze procedure gebruikt werd om met een misdrijf om te gaan is 1576, daarna raakte deze procedure uit gebruik in Leiden. Deze afname liep ongeveer gelijk met de besproken veranderingen in stedelijke rechtspraak in de Lage Landen waarbij de inquisitoire procedure steeds meer de gebruikelijke vorm werd om strafzaken te behandelen. De manier waarop de zaken worden beschreven in de zoenboeken reflecteren deze ontwikkelingen. De hierop volgende beschrijvingen van zoenen laten zien dat vanaf halverwege de zestiende eeuw steeds minder elementen uit de traditie van zoen en vrede werden genoemd. In plaats daarvan zijn er vanaf halverwege de zestiende eeuw elementen van de individualisering van de rechtspraak en de invloed van het Romeins-canonieke waar te nemen.

In een zaak genoteerd op 18 januari 1452 begint de zoen als volgt: "Tussen Heynrick Camaker en zijn familie aan de ene zijde en Alsert Dirc van Leeuwens dochter aan de andere zijde". De zoen eindigt vervolgens met "en ze zullen verzoend en verenigd wezen van hun hiervoor genoemde geschillen."⁹¹ In de zoenen van 1507 is de beginformule en eindformule nog hetzelfde, maar daarbij vind men soms aan het einde opmerkingen als: 'en omdat Claes hierin tegen de heer en

⁹¹ ORA Zoenboek 2C, 56r.

de stad misdaan heeft, zal de heer en de stad dat tegen hem houden.⁹² Hier werd de persoon dus op zijn verantwoordelijkheid naar de stad en heer gewezen.

In 1554 veranderde de beginformule naar 'Tussen Jorijs zoon vleyshouder eiser van inlegginge aan de ene, en Mouwerijn Jan Mouwerijns zoon verweerder aan de andere zijde'. Hier is de familie uit het oog verdwenen en werden de partijen opeens aangeduid als 'eiser' en 'verweerder'.⁹³ In 1571 was de beginformule weer enigzins veranderd: "In de zaak van bevredinge hangt voor het gerecht van de stad Leiden tussen Christoffel Dirc's Zoon, glasschrijver, eiser in de zaak van iniurie en inlegger aan de ene zijde, en Cornelis Pieter zoon Lou van Aelsmeer besette persoon, verweerder in de voornoemde zaak en ingelegde aan de andere zijde."⁹⁴

Deze veranderingen in beschrijvingen door de tijd heen laten zien dat in de zoenboeken, alhoewel de procedure oorspronkelijk ontstaan was voor het behandelen van conflicten tussen twee personen en hun families, dit nu ook als een zaak tussen twee individuen werd neergezet. Dit laat de toenemende individualisering van het strafrecht zien.⁹⁵ De taal die gebruikt werd vanaf 1554 is herkenbaar uit het geleerde Romeins-canoniek recht, bijvoorbeeld de termen 'eiser' en 'verweerder'.⁹⁶ Dat de betrokkenheid van de familie in strafproces zaken en de oudere concepten van de stadsvrede tegen vetes tussen families langzaam verdwenen, wordt dus niet alleen gereflecteerd in de afname van zoenen. Ook bij de zoenen die er nog wel werden gemaakt lijkt de procedure veranderd te zijn, wat betreft de betrokkenheid van families en wat betreft de procesgang.⁹⁷

De correctieboeken

In de correctionele procedure stond de stedelijke overheid als aanklager tegenover een aangeklaagde partij. In de correcties worden de individuele daders genoemd, zonder hun familie erbij, tegenover Het Gerecht. De juridische procedure waarvan de uitkomsten werden genoteerd in de correctieboeken was een vorm van een inquisitoir proces. Uitdrukkingen in de correcties zelf geven meer aanwijzingen over de gang van zaken. In de correctieboeken beginnen de vonnissen vaak met de melding dat het door Het Gerecht in de waarheid bevonden is, door de wardeins (controleurs in de lakennijverheid) bevonden is, of er in de waarheid betuigd is, dat de misdaad is

⁹² ORA Zoenboek 2D, 53.

⁹³ ORA Zoenboek 2D, 261.

⁹⁴ ORA Zoenboek 2D, 269.

⁹⁵ Jos Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht: 1400-2000* (2006) 62.

⁹⁶ Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht*, 347.

⁹⁷ J.W. Marsilje, *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (1990) 96.

begaan.⁹⁸ Met betrekking tot bewijs werd er vooral vaak benadrukt dat er goede en waarachtige getuigen gehoord waren, en soms de melding dat iets uit onderzoek was gebleken. Er werd ook vaak vermeld dat mensen bij het gerecht ontboden werden.⁹⁹ Deze uitdrukkingen laten enkele elementen zien van de juridische procedure die ten grondslag lag aan de vonnissen die werden opgeschreven in de correctieboeken. Er was dus sprake van een inquisitoir proces, waarbij burgers gedaagd werden, er onderzoek gedaan werd, getuigen werden gehoord en oordeel geveld. Hierbij werd er vaak vanuit het hele Gerecht gesproken.

Historici hebben al vaker een poging gedaan te karakteriseren wat voor zaken er in de correctieboeken van Leiden terecht kwamen. Het verschilt per onderzochte periode hoe deze typering uitvalt. In het geval van de vijftiende en zestiende eeuw zijn er enkele typering gemaakt, waarbij soms simpelweg werd vermeld dat het de overtredingen van de keuren of bedrijfskeuren betrof. Er wordt ook vermeldt dat hierin de kleine overtredingen ,zoals overtredingen van de prijs of kwaliteitseisen van waren of het niet nakomen van burgerlijke plichten zoals wachtlopen, werden opgetekend.¹⁰⁰ Er zijn ook beschrijvingen uit boeken over latere periodes, bijvoorbeeld de zeventiende en achttiende eeuw. Suzanne Tegelaar schrijft bijvoorbeeld over de correctieboeken dat deze weinig informatie geven, omdat dit een vorm van snelrecht was, waar geen uitvoerig proces aan vooraf is gegaan.¹⁰¹ Deze beschrijving is een scherp contrast met de correcties in de hier bestudeerde periode, die zichtbaar de uitkomsten waren van een proces en waarin regelmatig uitvoerige beschrijvingen werden gegeven. Dit laat zien dat je een beschrijving uit één periode niet onbevraagd op de hele bronnenserie kan plakken. Om voor wat voor zaken er via de correctionele procedure berecht werden in de vijftiende en zestiende eeuw, wordt een overzicht van de veroordeelde misdaad en opgelegde straffen gegeven.

⁹⁸ o.a. ORA Correctieboek 4A, 15, 41, 141.

⁹⁹ o.a. ORA Correctieboek 4F, 195.

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: Leidse werkgroep van amateur (rechts)historici, *Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580) : processen uit het archief van de Grote Raad (Parlement) van Mechelen met betrekking tot instellingen en bewoners van de stad Leiden* (1981) 2; E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf : vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd : drie Leidse studies* (1990) 72; Endhoven, 'Bedevaart als straf', 34.

¹⁰¹ Suzanne Tegelaar, 'Uit bittere armoede. Armoede en vrouwencriminaliteit in achttiende-eeuws Leiden', *Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2012).

Tabel 2: Overzicht van aantallen misdaden per categorie in de correctieboeken. De percentages geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal misdaden per periode.

Correctieboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Agressie misdrijven	87 (45,5%)	59 (15,9%)	28 (8,8%)	38 (14,8%)	0 (0%)	0 (0%)
Vermogensmisdrijven	46 (24,1%)	164 (44%)	229 (72%)	172 (67,2%)	52 (77,6%)	30 (85,7%)
Misdrijven tegen de overheid	48 (25,1%)	139 (37,4%)	59 (18,6%)	36 (14,1%)	13 (19,4%)	5 (14,3%)
Zedenmisdrijven	4 (2,1%)	10 (2,7%)	1 (0,3%)	10 (3,9%)	2 (3%)	0 (0%)
Overig	6 (3,1%)	0 (0%)	1 (0,3%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Totaal	191 (100%)	372 (100%)	318 (100%)	256 (100%)	67 (100%)	35 (100%)

Bron: ORA, Correctieboeken, 4B, 4C, 4F, 4H, 4L.

Tabel 2 geeft een overzicht van het soort misdrijven dat genoteerd werd in de correctieboeken van Leiden in de zes steekproef-perioden. Door de veranderingen door de tijd heen is wat voor zaken er bestraft worden niet makkelijk te categoriseren. De vervolgde misdaden zijn eerst gevarieerder en evenwichtiger verdeeld, waarbij vonnissen voor alle soorten misdrijven door elkaar genoteerd werden, maar dit neemt af in de loop van de zestiende eeuw. De variatie van de vervolgde misdaad en de afname daarvan komt vooral naar boven bij het lezen van de individuele vonnissen. Veel van de gedragingen die bestraft werden, kunnen inderdaad in de keurboeken teruggevonden worden als verboden, maar er worden ook misdaden genoteerd die daar niet in staan.¹⁰² Enkele voorbeelden zijn ontvoering of het maken van een drank om iemand verliefd te laten worden.¹⁰³

In de beschrijvingen in de correcties wordt veel nadruk gelegd op dat de overtreding niet wordt geaccepteerd omdat deze tegen het stadsbelang indruist. In de correcties wordt altijd een beschrijving van de misdaad gegeven, waarna een van een aantal standaardzinnen volgt in de strekking van: dat is tegen de keuren/ordonnantiën/geboden van de stad, wat niet hoort te gebeuren (in een stad van justitie), welke de stad van haar belastingen heeft ontzegd, of: wat zorgt

¹⁰² Zie bijvoorbeeld: Leidse werkgroep van amateur (rechts)historici, *Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580) : processen uit het archief van de Grote Raad (Parlement) van Mechelen met betrekking tot instellingen en bewoners van de stad Leiden* (1981) 2; E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf : vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd : drie Leidse studies* (1990) 72; J.G. Endhoven, 'Bedevaart als straf. Door het Leidse Gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500.' *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (1978) 34.

¹⁰³ ORA Correctieboek 4C,47v; ORA Correctieboek 4B, 65r.

voor het benadelen van de stad en haar draperij, wat het gerecht staat te verhoerden. Vrijwel altijd bevat de correctie ook nog de zin: “dat het gerecht noch van hem nog van nyement staat te lijden”. Het lijkt inderdaad vaak zo dat de veroordeelde misdrijven wel iets te maken hebben met de orde van de stad, zoals het feit dat de hierin genoteerde agressie misdrijven vaak op straat plaatsvonden. Toch speelt zeker niet alles zich af in de openbare ruimte. Een voorbeeld hiervan is de zaak waarbij Clair en haar vriendin Jacopmien, Clairs man met een stoel aanvielen aan de ontbijttafel.¹⁰⁴ In de vijftiende eeuw werden veroordelingen voor allerlei misdaden door elkaar genoteerd in de correctieboeken: van kleine overtredingen van de bedrijfskeuren tot zwaar geweld. Vanaf het begin van de zestiende eeuw nam de variatie aan bestrafte misdaad zichtbaar af (zie tabel 2). Als men alleen naar de periode 1550-1572 zou kijken, zou de indruk ontstaan dat alleen kleine zaken en overtredingen van de bedrijfskeuren via de procedure achter de correctieboeken werd berecht, zoals in sommige van de door andere historici gemaakte typeringen. Een categorie bestrafte misdaad die helemaal ontbreekt in de correctieboeken zijn doodslagen en moorden, in ieder geval in de zes steekproef-perioden.

Tabel 3: Overzicht van aantallen straffen per categorie in de correctieboeken.

Correctieboeken	Doodstraf	Lijfstraf	Erestraf	Gevangenis	Verbanning	Bedevaart	Ontzegging rechten	Boete
1450-1454	1	0	16	0	44	49	5	82
1480-1484	0	0	53	8	39	105	5	216
1507-1511	0	0	17	1	6	10	0	281
1531-1535	0	1	31	15	11	9	1	200
1550-1554	0	0	0	0	1	0	0	63
1568-1572	0	0	0	0	0	0	0	35
Totaal	1	1	117	24	101	173	11	877

Bron: ORA Correctieboeken 4B, 4C, 4F, 4H, 4L.

In de vonnissen genoteerd in de correctieboeken werden bijna nooit doodstraffen of lijfstraffen opgelegd, al ontbraken deze niet helemaal. In 1531 werd Gerijt Joesten zoon geselsd om zware verwondingen die hij aan iemand toebracht.¹⁰⁵ De enige doodstraf werd in 1452 gegeven aan iemand die banbreuk pleegde.¹⁰⁶ Daarnaast werden allerlei straffen opgelegd in de vonnissen,

¹⁰⁴ ORA Correctieboek 4C, 84r.

¹⁰⁵ ORA Correctieboek 4H, 48v.

¹⁰⁶ ORA Correctieboek 4L, 55v.

waarbij boetes het vaakst voorkwamen. Men bestrafte ook vaak met bedevaarten, verbanningen en erestraffen. Na de periode 1531-1535 werden er vrijwel alleen nog maar boetes uitgedeeld.¹⁰⁷ De variatie van de straffen neemt tegelijkertijd af met de variatie van de misdrijven, zoals te zien is bij het vergelijken van tabel 2 en 3.

Het vaststellen van de soort misdrijven die berecht werden via de inquisitoire procedure achter de correctieboeken is moeilijk. Dit komt omdat welke misdaden er genoteerd werden in de correctieboeken veranderde in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw. Er zijn wel wat overkoepelende observaties te maken. Voor de jaren 1530 was de procedure achter de correctieboeken de enige inquisitoire procedure die de stedelijke overheid toepaste. Dit was dus de weerslag is van alle processen die vanuit de stad aangespannen werden, waarbij veroordelingen voor alle soorten misdrijven die de stedelijke overheid op deze manier wilde vervolgen door elkaar werden genoteerd. Dit veranderde in de zestiende eeuw, waarbij alleen nog veroordelingen voor bepaalde soorten misdrijven hierin geregistreerd werden. Wat wel aanwezig consequent aanwezig bleef is de manier van beschrijven en de sterke nadruk op het schaden van het stadsbelang.

De criminele vonnisboeken

In de zestiende eeuw begon een nieuwe rechterlijke administratie: de criminele vonnisboeken. De eerste vonnissen die hierin opgeschreven staan zijn van 1533.¹⁰⁸ In de criminele vonnisboeken zijn, net zoals in het geval van de correctieboeken, de strafzaken berecht via een inquisitoir proces genoteerd. Hierbij is een vraag waarom men, naast de correctieboeken, de criminele vonnisboeken in gebruik nam om de uitkomsten van inquisitoire strafprocessen op te schrijven. Op basis van de beschrijvingen in de vonnissen, komen er verschillen tussen de procedure achter de criminele vonnisboeken en de correctieboeken naar voren. In de taal die gebruikt werd in de criminele vonnisboeken, zijn elementen te herkennen van het romeins-canoniek recht.

In de volgende passage uit een van de criminele vonnissen komen hiervan verschillende elementen naar voren: "Schepen gesien den eysch crimineel bij den officier deser stede tot laste van Jacob Huijgen z glaesmaker gedaagde overgeleyt mitsgaeders de informacie van een getuige van datum den xxvii augusti xv lxxvii, xvii/xxiii martij lxxviii En noch informacie van datum den viii septempris lxxviii ende die confessie vande voors. gedaagde."¹⁰⁹ Ten eerste wordt er hier een verschil

¹⁰⁷ In het geval van erestraffen heb ik ervoor gekozen dit erestraffen te noemen en geen schandstraffen. Dit bestaat vooral uit blootshoofds vergiffenis vragen, de route van de processie lopen met de steen of de stadston, op de kaak staan en kaarsen branden in de kerk.

¹⁰⁸ ORA Criminele vonnisboek 3+1 1.

¹⁰⁹ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, 334.

gemaakt tussen de eis die de aanklager voorstelt en de schepenen die deze eis in overweging nemen. In veel andere vonnissen werd de schout specifiek genoemd als de eiser. Dit verschil werd niet expliciet gemaakt in de correcties. Deze termen en het onderscheid zijn te herkennen uit het Romeins-canonieke recht.¹¹⁰ Ten tweede werd er nadruk gelegd op de bewijslast: de specifieke data van de getuigenverklaringen en een bekentenis werden vermeld. In de correctieboeken werd zelden expliciet een bekentenis genoemd. In de criminele vonnisboeken staat dit in bijna elk vonnis en dan vaak ook nog specifiek dat iemand “buyten pijn ende bande van ijseren bekennt ende geconfesseert heeft”.¹¹¹ Er is dus niet alleen een bekentenis nodig, deze moet ook op een specifieke manier, namelijk buiten marteling om, verkregen of herhaald zijn.

Deze beschrijvingen van de bewijslast komen overeen met die in de *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken* van Joos de Damhouder.¹¹² Hierin staat bijvoorbeeld in het hoofdstuk ‘Vander confessie vande patient upde banck’: ‘Den iuge hebbende de kennesse vanden patient upden banck doet hem de zelve tsanderdaechs verhaelen ende persisteren in consistorie buuten allen banden van ysere etc.’¹¹³ In het hoofdstuk ‘Van vulle preuve in materie criminele’ staat wat als voldoende bewijs gold. Voldoende bewijs bestaat uit twee getuigen, een bekentenis buiten ‘alle banden van ijsere en pijn’ en voldoende stukken bewijs van de zaak.¹¹⁴ De sterke overeenkomsten in beschrijving en het feit dat de criminele vonnisboeken ontstonden in de periode dat deze vorm van recht verspreid werd, laat zien dat de procedure die ten grondslag ligt aan de criminele vonnisboeken in ieder geval in bepaalde aspecten gebaseerd was op het Romeins-canonieke recht. De procedure achter de zowel de correctieboeken als de criminele vonnisboeken is een voorbeeld van de inquisitoire procedure is. Maar gebaseerd op de verschillen in beschrijvingen en context, zou ik willen stellen dat de procedure hierachter anders is. Hierbij lijkt het of in het geval van de criminele vonnisboeken, de procesgang meer geformaliseerd werd langs de lijnen van het Romeins-canonieke recht: Er zijn duidelijk onderscheidde rollen zijn (eiser en verweerder) en onderscheidde stappen van het proces: onderzoek, ondervraging, bekentenis, rechtsgang en strafvoltrekking.

In de criminele vonnisboeken werden voor het eerst ook zaken genoteerd waarbij de eis van de schout niet werd ingewilligd en er geen vonnis werd geveld maar het proces eindigde in ontslag van rechtsvervolgung. Er werd dus voor het eerst verslag gelegd van de een rechtszaak zonder dat dit uitliep in een veroordeling. Dit zien we niet terug in de correctieboeken of de zoenboeken, hierin zijn

¹¹⁰ Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht*, 347.

¹¹¹ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, o.a. 102, 355.

¹¹² Monballyu, ‘*Practijcke ende handbouck in criminele zaecken*’, 25-29.

¹¹³ Joos de Damhouder, *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken, verchiert met zommege schoone figuren en beilde ter materie dienende* (Leuven 1555) 59.

¹¹⁴ Damhouder, *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken*, 68.

het enkel de daadwerkelijk veroordeelde misdaden die werden genoteerd. Om de vergelijking te kunnen maken met de andere twee administraties heb ik in de analyse alleen de daadwerkelijk veroordeelde misdaden in de criminele vonnisboeken meegenomen.

Tabel 4: Overzicht van aantallen misdaden per categorie in de criminele vonnisboeken. De percentages geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal misdaden per periode.

Criminele Vonnisboeken	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Agressiemisdrijven	0	12 (24%)	11 (6%)
Vermogensmisdrijven	0	16 (31%)	103 (58%)
Misdrijven tegen de overheid	1 (7%)	5 (10%)	22 (12%)
Zedenmisdrijven	1 (7%)	13 (25%)	29 (16%)
Overig	13 (87%)	5 (10%)	13 (7%)
Totaal	15 (100%)	51 (100%)	178 (100%)

Bron: ORA Criminele vonnisboeken, 3+1 1.

Op de vraag welke soort misdaden met de procedure achter de criminele vonnisboeken werden berecht, is niet gelijk een duidelijk antwoord. In tabel 4 is te zien dat het criminele vonnisboek niet gelijk veel werd gebruikt. Alle geregistreerde zaken uit 1533 bevatten geen beschrijving van de precieze misdaad. Zeven hiervan hebben de beschrijving dat een persoon "geconfesseert en bekend heeft verscheidene delicten en mesusen gedaen ende geperpetreert hebben, waerdich capitael correctie te hebben" waarna er een doodstraf uitgedeeld wordt.¹¹⁵ De andere vijf hebben helemaal geen beschrijving, maar wordt er alleen vermeld dat een straf die de personen eerder opgelegd hebben gekregen is uitgevoerd.¹¹⁶ In 1534 werden er geen vonnissen genoteerd. In 1535 staan we drie vonnissen, waarvan twee wel een beschrijving van het misdrijf bevatten: een geval van ketterij en een van banbreuk.

Verder onderzoek laat zien dat er ook na 1535 nog een lange periode slechts sporadisch veroordelingen werden genoteerd in de criminele vonnisboeken en dat de vonnissen in deze beginperiode vaak geen beschrijving van de misdaad bevatte. Pas vanaf 1544 werden de criminele vonnisboeken voor het eerst consequent elk jaar veroordelingen genoteerd, met in ieder geval tot 1554 tussen de vijf en tien zaken per jaar, waarbij vooral veel gevallen van ketterij, onbeschreven misdrijven en relatief veel doodstraffen opvallen.¹¹⁷ In vergelijking daarmee zijn de veroordelingen

¹¹⁵ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1, 4-6.

¹¹⁶ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1, 1.

¹¹⁷ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, 1-104.

genoteerd in de criminele vonnisboeken tussen 1568 en 1572 heel anders, zoals te zien in tabel 4 en 5. Hier lijken de misdaden waarvoor mensen worden berecht en de straffen die worden opgelegd op het eerste gezicht meer op de verhoudingen in de correctieboeken tot de jaren 1530: een grotere variatie aan misdaad en straf. De variatie van vervolgde misdaad die werd berecht via de procedure achter de criminele vonnisboeken werd groter en de straffen gevarieerder.

Tabel 5: Overzicht van aantallen straffen per categorie in de criminele vonnisboeken.

Criminele vonnisboeken	Doodstraf	Lijfstraf	Erestraf	Gevangenis	Verbanning	Bedevaart	Ontzegging rechten	Boete
1531-1535	10	0	4	0	1	0	0	0
1550-1554	20	5	3	0	9	0	0	7
1568-1572	1	9	18	5	90	2	13	14
Totaal	31	14	25	5	100	2	13	21

Bron: ORA, Criminele vonnisboeken, 3+1 1.

In tabel 5 is te zien dat in de periode 1531-1535 lijfstraffen het merendeel van de straffen uitmaakte. Ook in 1550-1554 was dit de vaakst opgelegde straf. In 1568-1572 is het aandeel hiervan sterk vermindert en werd de verbanning de vaakst opgelegde straf. In de periode 1568-1572 werden ook regelmatig straffen gegeven die doen denken aan de straffen in de correctieboeken en een focus op traditionele stedelijke disciplineren. Bijvoorbeeld het aanbieden van excuses aan Het Gerecht in de vierschaar, of met de stadstoon om de hals de route van de processie lopen.¹¹⁸ Hoewel de straffen gevarieerder werden, valt wel op dat in de criminele vonnisboeken voor het eerst met regelmaat lijfstraffen en doodstraffen werden opgelegd in een vonnis. Dit zou kunnen wijzen op de ernst van de misdaden die met deze procedure berecht werd.

Een laatste opvallend aspect uit de beschrijvingen in de criminele vonnissen is dat er vaak wordt verwezen naar de koninklijke majesteit, de heer of de rechten van het land als autoriteit. Er werd bijvoorbeeld, na een beschrijving van de misdaad vermeld dat de daad: "contrarie de placaten der k.m. onse genadige heere" is. Dit komt in plaats van de melding dat het tegen de ordonnantiën van de stad is, zoals in het geval van de correctieboeken.¹¹⁹ Dit wordt ook op andere manieren specifiek vermeld: "Nyclaes van Berendrecht schout deser stede van Leyden als officier der k.(oninklijke) maj.(esteit) als grave van hollant verclaert vande hoogsten rechten aernt

¹¹⁸ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1, 424, 437.

¹¹⁹ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1, 102.

reyers(...)"¹²⁰ Hier wordt de schout aangeroepen als officier van de landsheer. In de correctieboeken wordt slechts de stad als autoriteit genoemd. Dit lijkt een verschil in focus aan te geven, naast het al eerder genoemde verschil in juridische procedure en verschil in ernst van de bestraffingen.

Het is van belang bij het bespreken van deze drie bronnen gezamenlijk op te merken dat veranderingen langzaam en geleidelijk gaan. Naast dat de administraties de ontwikkelingen in de rechtspraak weerspiegelen, zowel het verdwijnen van de zoen als de invloed van het romeins-canonieke recht en de veranderende rol van de stad daarin, is het ook duidelijk dat rechtsvormen lange tijd naast elkaar blijven bestaan en de ontwikkelingen niet scherp afgebakend waren. Wat er via de juridische procedure achter de correctieboeken werd behandeld veranderde door de tijd heen. Het is niet ook gelijk duidelijk wat voor misdaden er via de procedure achter de criminele vonnisboeken werden berecht. In het begin zijn er slechts weinig veroordelingen, naast dat er wederom veranderingen door de tijd heen zijn in wat berecht werd. In de periode dat de inquisitoire procedure gebruikelijker werd, verdween de zoenprocedure voor hetzelfde soort zaken niet gelijk. Dit veranderde langzaam door de tijd heen, met een lange periode van overlap. Dit sluit goed aan bij wat Jos Monballyu schrijft over de ontwikkeling van het strafrecht: "Een typisch institutioneel kenmerk van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd was dat de meeste overheidsinstellingen toen niet door een ingreep van boven tot stand kwamen, maar empirisch en pragmatisch groeiden uit bestaande instellingen waarin op een bepaald ogenblik bepaalde taken werden toevertrouwd aan gespecialiseerde personen." "Het belangrijkste gevolg van deze organische groei was dat de bevoegdheden van de verschillende gerechtelijke instellingen nooit nauwkeurig waren afgebakend. De nieuwe instellingen namen bevoegdheden over van de oude instellingen die deze bevoegdheden verder bleven uitvoeren."¹²¹

1.4 De rekeningen van de schout

In de volgende hoofdstukken wordt geanalyseerd hoe de vervolgte criminaliteit, geregistreerd in de drie besproken administraties, de pogingen tot sociale controle vanuit de stedelijke overheid reflecteerde. Hiervoor is het van belang om de vraag te stellen in hoeverre deze administraties álle door de overheid vervolgte misdrijf laten zien. Een bron die daar inzicht in geeft zijn de rekeningen van de schout. Hierin zijn alle inkomsten en uitgaven van de schout per jaar genoteerd. De rekeningen van de schout van Leiden zijn slechts overgebleven voor een paar jaren: met enkele

¹²⁰ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, 93.

¹²¹ Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht*, 70.

lacunes zijn ze beschikbaar van 1486 tot 1503. Door de rekening van de schout van 1 oktober 1486 tot 1 oktober 1486 met het correctieboek en zoenboek in dezelfde periode te vergelijken ontstaat er een beeld van wat er wel beboet wordt door de schout, maar niet in de correctieboeken of zoenboeken terecht kwam.¹²²

Tussen 1 oktober 1486 en 1 oktober 1487 staan er in de schoutsrekening 200 boetes genoteerd. Dit zijn er in één jaar ruim meer dan in de correctieboeken: er werden hier voor hetzelfde jaar 43 bestrafte daders geregistreerd.¹²³ De namen bij de boetes in de rekeningen van de schout zijn over het algemeen andere namen dan degenen in de correctieboeken en de zoenboeken in dezelfde periode. Er komen wel wat namen uit de schoutsrekeningen in de correctieboeken terug, maar dan voor totaal andere misdrijven. Bij het naast elkaar leggen van de zoenboeken en de rekeningen van de schout, zien we maar in vijf gevallen overeenkomende namen. Aelbrecht Florijs zoon en Gerijt Aelwijns zoon hebben op 21-10-1486 een zoen met elkaar voor 'geschillen, vresen, woirden en wederwoirden'.¹²⁴ In de rekeningen van de schout komen we ook twee boetes na onder elkaar opgeschreven tegen van Florijs Aelbrecht zoon en Gerijt Aelwins zoon, beide voor 'mes trecken'.¹²⁵ Deze zaken kunnen we met elkaar in verband brengen, maar zijn niet identiek. De andere gevallen van overeenkomende namen zijn minder netjes over elkaar heen te leggen. Er is dus geen overlap tussen de boetes genoteerd in de schoutsrekeningen en de correctieboeken en zoenboeken in deze periode.

In de rekeningen van de schout wordt steeds in twee regels het strafbare feit beschreven. Wat opvalt is dat er specifiek veel gevallen van agressie zijn (91 van de 200 boetes). Het meest frequent werden er boetes gegeven voor 'mes trecken' (38 keer). Voor de rest zijn het veel zaken als het gooien met kannen of stenen en 'stock vechten', maar ook keurwonden en kwetsingen kwamen voor. Vaak werd de plek waar delict gebeurde ook vermeld. Daarnaast zien we 32 overtredingen van de regels met betrekking tot de lakennijverheid en 33 overige, gevarieerde gevallen van overtredingen van de keuren. Hierbij wordt relatief vaak "na de clocke" genoemd, dus bestraffing van gedrag wat verboden is in de avond of de nacht.¹²⁶ Door de korte beschrijvingen, het soort misdaad en de melding van de plek en tijd wordt de indruk gewekt dat de boetes in de schoutsrekeningen een soort overtredingen betreffen, waarvoor gewoon ter plekke een boete werd

¹²² Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0501, Inventaris van het Archief der Secretarie van de stad Leiden, (1253) 1290-1575 (1858) (SAI) Rekeningen van de schout, inv.nr. 1001 (1486-1487), ORA Correctieboek 4C, 153r-163v; ORA Zoenboek 2C, 209r-213v.

¹²³ ORA Correctieboek 4C, 153r-163v.

¹²⁴ ORA Zoenboek 2B, 209r.

¹²⁵ SAI Rekeningen van de schout 1001, 1v.

¹²⁶ SAI Rekeningen van de schout 1001, 1r-10v. Wat hierbij opgemerkt moet worden is dat 38 beschrijvingen onleesbaar geworden in dit manuscript, dus bepaalde aantallen nog hoger kunnen zijn.

gegeven en waar geen proces bij kwam kijken. Het soort misdaden waarvoor boetes werden genoteerd in de schoutsrekeningen, zijn misdaden die ook regelmatig berecht werden via de procedure achter de correctieboeken of zoenboeken. De overtredingen met betrekking tot de lakennijverheid tussen de boetes in de schoutsrekeningen zijn bijvoorbeeld hetzelfde als die in de correctieboeken. Dit geldt ook voor andere kleine overtredingen van de keuren. Hierbij kan de vraag gesteld worden waarom in het ene geval een boete werd uitgeschreven en het in een andere geval tot een rechtszaak kwam. Op deze vraag is nog geen antwoord.

De vergelijking tussen de schoutsrekeningen en de correctieboeken en zoenboeken laat zien dat er, in ieder geval aan het einde van de vijftiende eeuw, veel uit beeld blijft van de kleine overtredingen bij het kijken naar de bronnen van de rechtspraak. Dit weten we omdat er geen overlap is tussen de boetes gegeven in de schoutsrekeningen en die in de zoen- en correctieboeken. Deze overtredingen werden dus wel vervolgd en bestraft door de stedelijke overheid, maar komen niet in de correctie of zoenboeken terecht. Het is niet bekend of de schoutsrekeningen in de andere jaren dezelfde vorm en aantallen hebben en deze blinde vlek hetzelfde blijft in de loop van de zestiende eeuw. De consequentheid van de indeling van de schoutsrekeningen tussen 1486 en 1502 suggereert in ieder geval dat dit hiervoor en hierna niet gelijk is afgeschaft. Omdat deze bron, afgezien van deze korte periode, niet bewaard is gebleven, blijft dit waarschijnlijk zaken aan het zicht onttrekken.

Een blinde vlek en aanwijzing dat er bepaalde misdaden die vervolgd werden missen, is dat er zowel in de zoenboeken als de correctieboeken er geen doodslagen of moorden worden genoteerd en er slechts eenmaal een doodstraf wordt gegeven. Pas in de criminele vonnisboeken komt dit wel voor. Dit suggereert dat deze misdaden en straffen voor 1533 op een andere manier werden behandeld of geregistreerd. Het kijken naar de rekeningen van de schout geeft ook aanwijzingen over de ontbrekende doodslagen en moorden. Tussen de boetes genoteerd in de schoutsrekeningen van 1486-1487 vinden we Jan Bouwen zoon, die in een zaak waarbij hij: "van een dootslag die hij gedaen hadde en gesoent heeft", 22 pond aan de schout moest afstaan.¹²⁷ Deze naam vinden we niet terug in de zoenboeken of de correctieboeken in deze periode. Ook in 1495-1496 werd er tussen de boetes iemand genoemd die een doodslag heeft gepleegd.¹²⁸ Dit laat zien dat deze misdaden in ieder geval voorkwamen, al is het niet met zekerheid te zeggen hoe deze verder behandeld werden. Ook van de doodstraffen zijn sporen te vinden in de rekeningen van de schout. Zowel in de schoutsrekeningen van 1486-1487 als die van 1495-1496 staat er in het gedeelte van de 'uitgaven' van de schout de melding dat er voor beide jaren twee personen ter dood zijn

¹²⁷ SAI Rekeningen van de schout 1001, 1v.

¹²⁸ Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0501, Inventaris van het Archief der Secretarie van de stad Leiden, (1253) 1290-1575 (1858) (SAI) Rekeningen van de schout, inv.nr. 1005 (1495-1496) 1r.

gebracht. Daarna staat een lijst aan onkosten voor de doodstraf, zoals een biechtvader en de wagens die het vervoer naar de galg verzorgden.¹²⁹ Voor beiden gevallen staat niet genoteerd waarvoor ze deze doodstraf hebben ontvangen. En beide gevallen staan deze doodstraffen niet in de correctieboeken of zoenboeken vermeld. Deze zaken laten ons zien dat er dus wel doodslagen plaatsvonden in Leiden en dat er ook wel doodstraffen werden gegeven, maar dat er, totdat deze wel voorkomen in de criminele vonnisboeken, op een andere manier mee omgegaan wordt dan via de procedures die achter de correctieboeken of zoenboeken liggen, of anders geregistreerd werden.

De hierboven besproken blinde vlekken zijn belangrijk om in gedachten te houden bij het beantwoorden van vragen over wat de criminaliteitspatronen die zichtbaar worden door het bestuderen van de vonnissen uit de zoenboeken, correctieboeken en criminele vonnisboeken betekenen. De criminaliteitspatronen die in de volgende hoofdstukken worden getoond zijn dus geen weergave van alle door de stedelijke overheid bestrafte delicten. Er kunnen dus geen vragen beantwoord worden over alle sociale controle die de overheid uitoefende, maar wel over de sociale controle die via de rechtspraak werd uitgeoefend. Een goed voorbeeld hiervan is de verandering van de vervolging van vermogensmisdrijven via de rechtspraak, wat de prioriteiten van de stedelijke overheid reflecteerde. Dit is de focus van het volgende hoofdstuk.

¹²⁹ SAI Rekeningen van de schout 1001, 14v, 15r.

Hoofdstuk 2: Vermogensmisdrijven

De vermogensmisdrijven die de stedelijke overheid van Leiden vervolgde in de vijftiende en zestiende eeuw bestonden voor een aanzienlijk deel uit overtredingen van de regels die de stad had om het economisch leven te regelen. De laatmiddeleeuwse stad kan gezien worden als een economisch dicht met elkaar vervlochten eenheid. Er was veel op centraal niveau bepaald: van prijzen en kwaliteitseisen van goederen tot de hoogte van lonen.¹³⁰ De veranderingen inzake de vervolging van vermogensmisdrijven en wat dit onthult over de wijze waarop de stad sociale controle probeerde uit te oefenen staan centraal in dit hoofdstuk.

2.1 De vervolging van vermogensmisdrijven: een overzicht

In de perioden waarin de vonnissen onderzocht zijn, vormen de vermogensmisdrijven de grootste categorie in de correctieboeken en de criminele vonnisboeken (zie tabel 5 en 6). In de zoenboeken komt slechts één vermogensmisdrijf voor, namelijk een diefstal genoteerd in een zoen in de periode 1568-1572. Dit heeft te maken met de aard van de rechtspraak die achter de zoenboeken ligt, waarbij deze procedure gebruikt werd voor interpersoonlijke gewelddadige conflicten. Daarom zal in dit hoofdstuk deze administratie niet worden meegenomen worden in de analyse.

Relatief gezien nam het aandeel vermogensmisdrijven in de correctieboeken gestaag toe (zie tabel 6). Al vanaf de periode 1507-1511 bestond steeds ongeveer driekwart van de veroordelingen uit vermogensmisdrijven, totdat in 1568-1572 vrijwel alle veroordelingen hieruit bestonden. Omdat het totaal aantal correcties afnam, betekende dit dat het totale aantal veroordelingen voor vermogensmisdrijven wel sterk daalde. Toch vallen de hoge percentages en aantallen op, met name de piek tussen 1480 en 1535. Deze hoge aantallen omvatte vooral twee soorten vermogensmisdrijven, namelijk de overtredingen van de bedrijfskeuren met betrekking tot de lakennijverheid (vanaf nu genoemd: lakenmisdrijven) en belastingontwijking. In tabel 5 is te zien dat de vervolging van het aantal lakenmisdrijven stijgt tegen het einde van de vijftiende eeuw en daarna steeds consequent aanwezig blijft. In de vervolging van belastingontwijking is een verandering zichtbaar, waarbij er een hoogtepunt aan veroordelingen te zien is in 1507-1511. Opvallend is ook dat de afname van variatie aan vervolgde vermogensmisdrijven gelijkloopt met de afname van het totale aantal. In de vijftiende eeuw was er een meer divers beeld aan vermogensmisdrijven die genoteerd staan in de correctieboeken. Diefstal, fraude, de overtreding van een gevarieerde set aan

¹³⁰ Posthumus, Nicolaas Wilhelmus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie. I. De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1908) 83.

regels, belastingontwijking en de overtreding van jachtrechten werden allemaal via de correctionele procedure berecht. In de loop van de zestiende eeuw werd het beeld van de vervolgte misdaad in deze registratie steeds homogener, tot er in 1568-1572 alleen nog maar vervolgingen van lakemisdrijven geregistreerd staan.

Tabel 6: Overzicht van aantallen misdaden per subcategorie in de correctieboeken. De percentages bij de subcategorieën geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal vermogensmisdrijven in die periode weer. De percentages bij het ‘totaal aantal vermogensmisdrijven’ geven het aandeel van de vermogensmisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Correctieboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Diefstal	3 (7%)	6 (3,8%)	2 (0,8%)	3 (1,7%)	0	0
Fraude	5 (11%)	5 (3,2%)	0	1 (0,6%)	0	0
Bedelen	1 (2%)	0	1 (0,4%)	0	0	0
Overtredingen van de keuren van de lakenindustrie	27 (59%)	133 (85,3%)	80 (34,9%)	133 (77,3%)	34 (65,8%)	30 (100%)
Overtredingen van de keuren van de overige industrieën	1 (2%)	8 (5,1%)	3 (1,3%)	3 (1,7%)	3 (5,8%)	0
Belastingontwijking	2 (4%)	4 (2,6%)	143 (62,5%)	32 (18,6%)	15 (28,9%)	0
Overtredingen vis en jachtrechten	7 (15%)	0	0	0	0	0
Totaal aantal vermogensmisdrijven	46 (24%)	164 (44%)	229 (72%)	172 (67%)	52 (78%)	30 (86%)
Totaal aantal veroordelingen in de correcties	191	372	318	256	67	35

Bron: ORA Correctieboeken 4B, 4C, 4F, 4H, 4L.

In de onderste twee rijen van tabel 7 is te zien dat in de criminele vonnisboeken het aantal vermogensmisdrijven als aandeel van het geheel ook toenam. Door de toename van vonnissen over het algemeen, namen deze ook in aantallen toe. Deze toename is bijna in zijn geheel toe te schrijven

aan de veroordelingen voor bedelen. Daarnaast zien we dat veroordelingen voor diefstal en fraude, die vanaf 1550-1554 niet meer geregistreerd werden in de correctieboeken, nu wel in de criminele vonnisboeken verschenen. Het moment dat de variatie van vermogensmisdrijven afnam in de correctieboeken, nam deze toe in de criminele vonnisboeken. Dit betekent niet dat dezelfde vermogensmisdrijven vanaf nu via de procedure achter criminele vonnisboeken werd behandeld: een deel van de misdaad die verdween uit de correctieboeken kwam niet terug, zoals belastingontwijking en de overtredingen van de bedrijfskeuren.

Tabel 7: Overzicht van aantallen misdaden per subcategorie in de criminele vonnisboeken. De percentages bij de subcategorieën geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal vermogensmisdrijven in die periode weer. De percentages bij het ‘totaal aantal vermogensmisdrijven’ geven het aandeel van de vermogensmisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Criminele Vonnissenboeken	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Diefstal	0	6 (37,5%)	14 (13%)
Fraude	0	0	4 (3,8%)
Bedelen	0	10 (62,5%)	87 (82,9%)
Overtredingen van de keuren van de lakenindustrie	0	0	0
Overtredingen van de keuren van de overige industrieën	0	0	0
Belastingontwijking	0	0	0
Overtredingen vis en jachtrechten	0	0	0
Totaal aantal vermogensmisdrijven	0	16 (31%)	105 (57%)
Totaal aantal vonnissen	15	51	178

Bron: ORA, Criminele vonnisboeken, 3+1 1.

In dit hoofdstuk zullen twee van de opvallende veranderingen op deze manier bekeken worden: de piek in belastingontwijking in de correctieboeken en de duidelijk andere aard van de

vermogensmisdrijven in de criminele vonnisboeken tegenover de correctieboeken, waarbij bedelen als misdrijf wordt behandeld.

2.2 Belastingontwijking: Van een ossehoofd aan de deur naar schriftelijke bewijzen

Belastingontwijking verscheen in 1507-1511 als de grootste categorie van geregistreerde vermogensmisdrijven in de correctieboeken. In tabel 6 is te zien dat, terwijl er in 1480-1484 nog maar vier zaken genoteerd werden (3% van het totaal aantal vermogensmisdrijven), dit er in 1507-1511 143 waren (63% van het totaal aantal vermogensmisdrijven). Om de ontwikkeling hierin te laten zien, is het nuttig om voor alle zes de onderzochte perioden dieper op de inhoud van de vonnissen in te gaan. Door deze in een overzicht door de tijd heen te plaatsen komt de manier naar voren waarop de stedelijke overzichts eerst meer grip probeerde te krijgen op het bestrijden van belastingontwijking via de inquisitoire procedure en dit vervolgens halverwege de zestiende eeuw weer afnam.

De enige twee correcties die in 1450-1454 werden uitgedeeld wegens belastingontduiking betroffen het halen van bier buiten Leiden.¹³¹ In 1480-1484 werden er vier gevallen genoteerd met meer details over de gang van zaken. In een van de zaken had iemand het hoofd van de geslachte os niet aan de deur gehangen, zodat de belastinginner niet wist dat hij daar heen moest. In de andere twee gevallen deed men alsof het vlees wat ze hadden geslacht van een kalf kwam in plaats van een schaap, waarvoor minder belasting betaald hoefde te worden.¹³² In 1507-1511 werden er 143 veroordelingen genoteerd voor belastingontwijking. In tegenstelling tot de beschrijvingen van belastingontduiking van vóór deze periode, werden in 1507-1511 bij veroordelingen voor belastingontduiking de cedelen vaak genoemd. Cedelen zijn schriftelijke verklaringen dat de belasting voldaan was over een bepaalde hoeveelheid goederen. Vanaf deze periode zijn veel van de gevallen van belastingontduiking het niet hebben van de (juiste) documenten voor hun goederen of ander gesjoemel hiermee.¹³³ Daarnaast valt op dat de meeste gevallen van belastingontduiking, het 'drinken buiten de stad' betrof— goed voor 93 van de 143 veroordelingen. De andere vijftig veroordelingen zijn niet voor de consumenten, maar voor de handelaren en ambachtslieden. Deze zijn voor het ontwijken van de belasting op meel en tarwe, vlees, turf en bier: de meest gebruikelijke dagelijkse goederen.¹³⁴ In de volgende steekproefperiode (1531-1535) waren er twaalf

¹³¹ ORA Correctieboek 4B: 1448-1477, 29v. Bier halen buiten de stad was een geval van belastingontduiking, omdat men zo de stedelijke accijns die er op bier zat niet afdroeg en zo volgens de beschrijvingen in de correcties 'de stad van haar inkomsten beroofde'.

¹³² ORA Correctieboek 4C, 1477-1489, 120r, 127v.

¹³³ ORA Correctieboek 4F, 1v, 2v, 4r, 7r, 17r,, 18r, 19r, 19v, 26v, 31r, 44r, 45r.

¹³⁴ ORA Correctieboek 4F, 1r-52r.

veroordelingen voor drinken buiten de stad en twintig voor het ontduiken van belasting op stapelgoederen door ambachtslieden.¹³⁵ In 1550-1554 waren er geen veroordelingen meer voor het drinken buiten de stad en nog maar vijftien voor het ontduiken van belasting op stapelgoederen door handelaren en ambachtslieden.¹³⁶ In 1568-1572 werden er geen veroordelingen voor belastingontduiking meer genoteerd in de correctieboeken.

Uit dit overzicht van veroordelingen springen een aantal zaken in het oog. Ten eerste lijkt het door het specifiek grote aantal veroordelingen in de periode 1507-1511, dat het controleren van belastingen een grotere prioriteit werd voor de stedelijke overheid. Dit werd ook gereflecteerd in het nieuwe keurboek van 1508. Hoewel drinken buiten de stad ook daarvoor al strafbaar was, werd nu zowel het gebied waarbinnen je niet mocht drinken rond Leiden vergroot als dat de straf werd verhoogd.¹³⁷ De grotere prioriteit die er gegeven werd aan het bestrijden van belastingontduiking, vooral de actieve vervolging van het drinken buiten de stad, is ook zichtbaar in andere vonnissen dan de vermogensmisdrijven. Een voorbeeld hier is een boete voor het uitschelden en bedreigen van de burgemeester toen hij buiten de stad taveernes kwam controleren op het hierboven genoemde drinken buiten Leiden.¹³⁸ De toegenomen controle ging niet onopgemerkt aan de inwoners van de stad voorbij. In dezelfde periode stijgt het aantal veroordelingen van mensen die vocaal werden in hun ontevredenheid over de controles.¹³⁹ Dit laat zien dat de stedelijke overheid klachten hierover in de kiem wilde smoren. Niet alleen de belastingontwijking, maar ook klachten erover werden namelijk bestraft. Daarnaast is ook de manier waarop de stedelijke overheid met belastingen omgaat veranderd. Het feit dat veel gevallen van belastingontwijking vanaf de periode 1507-1511 te maken hebben met ontbrekende documenten in plaats van bijvoorbeeld 'een ossehoofd aan de deur', geeft aan dat de overheid meer waarde is gaan hechten aan schriftelijke administratie.

Een structurele oorzaak achter deze veranderingen is de groei van het administratief apparaat in Leiden tussen 1450-1572 en de toename van de taken van de stedelijke overheid. In de vijftiende en zestiende eeuw probeerde het stadsbestuur meer taken naar zich toe te trekken en op meer gebieden van het leven in de stad invloed uit te oefenen.¹⁴⁰ Dit had onder andere te maken met de integratie van Holland in het Bourgondisch-Habsburgse rijk.¹⁴¹ De pogingen om te centraliseren vanuit deze hogere orde en de steeds toenemende bedden (financiële bijdragen)

¹³⁵ ORA Correctieboek 4H, 39r-119v.

¹³⁶ ORA, Correctieboek 4L, 3v-22v.

¹³⁷ H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (1873) 168,169.

¹³⁸ ORA Correctieboek 4F, 10v, 11r.

¹³⁹ ORA Correctieboek 4F, 8v-12r.

¹⁴⁰ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 85; Lamet, *Men in Government*, 113.

¹⁴¹ Van Steensel, 'The emergence of an administrative apparatus', 56.

vroegen om een antwoord van de stadsbesturen.¹⁴² Dit betekende niet zozeer dat er vanuit deze laag rechtstreeks dingen werden geïmplementeerd of veranderd in de stad, maar het betekende wel dat het stadsbestuur moest werken binnen deze nieuwe, meer veeleisende structuren.

Daarnaast waren er ontwikkelingen in de stad zelf die voor veranderingen in het stadsbestuur zorgde in de Late Middeleeuwen. De populatiegroei van de vijftiende eeuw en de toegenomen complexiteit van de stedelijke samenleving zorgde ook voor de toename van de taken van het stadsbestuur, vooral op het gebied van publieke orde en sociale zorg.¹⁴³ De stad trok steeds meer taken naar zich toe en bemoeide zich in toenemende mate ook met zaken die strikt genomen niet onder het bestuur vielen. Ook taken in de stad die uitgevoerd werden door instellingen die officieel los stonden van de stedelijke overheid, zoals de gilden en kerkelijke instellingen, werden in toenemende mate gereguleerd door het stadsbestuur. Dit was bijvoorbeeld zo in het geval van de controleurs van de ambachten, of de huizensittenmeesters van de armenzorg door de Sint Pancraskerk, die niet betaald werden door het stadsbestuur, maar wel door hen werden aangesteld.¹⁴⁴ Het aantal functies waarop het stadsbestuur op deze manier invloed uitoefende groeide in de vijftiende en zestiende eeuw. Rond het einde van de zestiende eeuw waren er 200 functies die op de manier gekozen werden door het stadsbestuur, ook al waren die niet direct te zien op de loonlijsten.¹⁴⁵

Door deze twee in elkaar grijpende processen was er ook een groei van bureaucratie te zien, waarbij er noodzaak was om de zaken ook uitgebreider te administreren.¹⁴⁶ Het toe-eigenen van taken en de daarmee verbonden toename van administratie zorgde voor een toenemende werkdruk voor het stadsbestuur. Hierdoor groeide het bestuurlijk apparaat ook in grootte: de nieuwe taken vroegen om nieuwe klerken, bodes, wachters en controleurs om de nieuwe taken uit te voeren, te checken en op te schrijven.¹⁴⁷ De groei en specialisatie binnen het administratief apparaat continueerde en versnelde in de zestiende eeuw. Het personeel dat betaald in dienst werd genomen verdubbelde tussen 1430 en 1570. Zowel het aantal werknemers, als nieuwe functies, als de professionalisering van de functies nam toe.¹⁴⁸ De uitgaven van de stad voor dit administratief apparaat namen hierdoor ook toe. Van per jaar 300 pond in 1430 tot meer dan 2100 pond in 1570.

¹⁴² Ibidem, 56.

¹⁴³ Martijn van der Burg e.a., 'Introduction', 4.

¹⁴⁴ Lamet, *Men in Government*, 17,18; Ad Tervoort, 'To the honour of God, for concord and the common good. Developments in social care and education in Dutch towns (1300-1625)' in: Manon van der Heijden, *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (2009) 89-106, aldaar 96.

¹⁴⁵ Lamet, *Men in Government*, 83-85.

¹⁴⁶ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 85; Lamet, *Men in Government*, 113.

¹⁴⁷ Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen', 74; Van Steensel, 'The emergence of an administrative apparatus', 54; Van Steensel, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden', 191-252.

¹⁴⁸ Van Steensel, 'The emergence of an administrative apparatus', 47, 48.

Ondanks de economisch moeilijke situatie waarin de stad zich het grootste deel van de zestiende eeuw bevond, groeide het overheidsapparaat door. In vergelijking met bijvoorbeeld Haarlem, dat in mindere mate last had van de economische malaise, groeide het overheidsapparaat ongeveer net zo veel.¹⁴⁹ Samen met de groeiende financiële bijdrage die moest worden afgestaan aan de hogere bestuurslaag, zorgde dit voor een flinke groei van de totale uitgaven van de stad. Meer uitgaven betekende dat er ook meer inkomsten nodig waren.

De toename aan administratie en financiële druk zijn een van de verklaringen van zowel de toename in de vervolgingen voor belastingontwijking als het toenemende belang van schriftelijke documenten hierin. De belangrijkste bron van inkomsten van de stad waren de accijnzen op de levensmiddelen. Bij de zoektocht naar meer inkomsten zou een grotere focus hierop dus niet vreemd zijn.¹⁵⁰ Een vraag daarbij is waarom het dan zo zou zijn dat na de piek van 1507-1511 de veroordelingen voor belastingontwijking dan weer afnemen, waarbij ze helemaal verdwijnen in 1568-1572. In de hiervoor beschreven context zou men verwachten dat dit alleen maar toeneemt. Een aanwijzing voor waardoor dit zou kunnen komen is het feit dat niet alleen de belastingontwijking verdwijnt uit de correctieboeken, maar zowel het aantal als de variatie van de in de correcties geregistreerde misdaad ook afneemt.

Er werd blijkbaar gekozen om bepaalde zaken niet meer via het inquisitoire proces achter de correctieboeken te behandelen, waarbij niet alleen de gevallen van belastingontwijking verdwijnen, maar ook alle andere vermogensmisdrijven met uitzondering van één soort vermogensmisdrijf: de lakenmisdrijven. Zoals te zien in tabel 6, volgt de groei van de veroordelingen voor lakenmisdrijven hetzelfde patroon als de belastingontwijking: een toename na 1450-1454, vooral tussen 1480-1535 bijzonder hoge aantallen en daarna een afname. In de vijftiende en zestiende eeuw was de lakenindustrie de belangrijkste industrie in Leiden, waarbij een groot deel van de bevolking hierin werkte en ook de elite er sterke belangen in had. Ondanks de neergang van de lakennijverheid in de zestiende eeuw, blijft de overheid in beleid prioriteit aan het beschermen van deze industrie geven, wat naast de vele boetes voor overtredingen ook te zien is aan de vele beschermende wetgeving die hierover gepubliceerd wordt.¹⁵¹ Hierbij is de piek, maar ook het blijven bestaan, een weerspiegeling van de prioriteiten van vervolging van de stedelijke overheid, die grotendeels zelf ook belangen had in de lakenindustrie.¹⁵²

¹⁴⁹ Ibidem, 58.

¹⁵⁰ Lamet, *Men in Government*, 20

¹⁵¹ Nicolaas Wilhelmus Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie. I. De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1908) 85, 40; Brand, *Over macht en overwicht*, 186, 209, 210; Marsilje, 'Het economische leven', 111; Brand, 'Sociale en charitatieve zorg', 113.

¹⁵² Brand, *Over macht en overwicht*, 186.

2.3 De overgang van correctieboeken naar criminele vonnisboeken: het verdwijnen van de overtredingen van de bedrijfskeuren en de criminalisering van bedelarij

De periode dat de variatie aan bestrafte misdaad in de correctieboeken afnam, is het moment dat het aantal veroordelingen vermogensmisdrijven in de criminele vonnisboeken juist toenam. Van de vermogensmisdrijven, werden er in het criminele vonnisboek in de steekproef-perioden alleen veroordelingen voor bedelarij, diefstal en fraude genoteerd. Vooral de toename van het aantal veroordeelde bedelaars is opvallend. In de criminele vonnisboeken zijn er in 1550-1554 tien veroordelingen voor bedelarij en dit groeit naar 87 veroordelingen in 1568-1572. In de correctieboeken zijn er in de periode vóór 1550-1554 slechts twee veroordelingen van bedelaars, waarbij ze niet alleen voor bedelen worden veroordeeld, maar ook voor slecht gedrag tegen mensen die hen geen aalmoezen wilden geven of omdat ze op de verkeerde plekken aan het bedelen waren.¹⁵³ De veroordelingen voor bedelarij die we in de criminele vonnisboeken vinden vanaf 1550-1554 tonen een heel ander beeld dan die in de correctieboeken. In een vonnis van 1 februari 1550 staat te lezen over twee mannen die "tegen de ordonnantiën in, op de zakken van het platteland hebben geleefd."¹⁵⁴ In 1552 werd in een vonnis vermeld dat de bedelaar ook gevangen en geseseld was in vele andere plaatsen.¹⁵⁵ Van alle 97 veroordelingen voor bedelarij in de criminele vonnisboeken, werd er van 68 vermeld dat ze uit een andere plaats dan Leiden kwamen. Velen kwamen uit andere plekken in de Lage Landen of uit de gebieden ten zuiden hiervan.

Een belangrijke verklaring van het hoge aantal veroordelingen voor bedelarij heeft te maken met de bredere sociaaleconomische context. In 1531 publiceerde Karel V een plakkaat waarin het landelijk verboden werd om te bedelen voor gezonde mensen die in staat waren om te werken.¹⁵⁶ Deze werd gepubliceerd in een context van groeiende armoede vanaf het einde van de middeleeuwen. In West-Europa waren vanaf het einde van de middeleeuwen steeds minder mensen in staat om een voldoende bron van inkomsten te krijgen. Er was wijdverspreide economische neergang in West-Europa en in de zestiende eeuw brachten ook de godsdienstoorlogen mensen op de been. Er waren meer mensen die hun huis verlieten om ergens anders hun geluk te beproeven, waardoor er meer mensen zonder werk rondzwierven. Ook in andere steden in de Lage Landen, zoals Amsterdam en Haarlem zien we zowel steeds strengere regels tegen bedelarij als een groeiend aantal veroordelingen. In de werken over misdaad in Amsterdam en Haarlem wordt genoemd dat

¹⁵³ ORA Correctieboek 4B, 31r; ORA Correctieboek 4F, 47r.

¹⁵⁴ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 54a.

¹⁵⁵ ORA Criminele vonnisboeken, 3+1 1, 75.

¹⁵⁶ Muller, *Misdaad en Straf*, 75-77.

een kenmerk van de daar veroordeelde bedelaars is dat de meerderheid uit andere plekken kwam.¹⁵⁷

Leiden zat in het grootste deel van de onderzochte periode ook diep in de economische malaise. Terwijl het midden van de vijftiende eeuw vaak nog wordt omschreven als een periode van economische voorspoed, stond Leiden aan het eind van de vijftiende eeuw, net als de andere grote steden in Holland, op de rand van het bankroet. Naast de hierboven beschreven omstandigheden, leed de stad onder de achteruitgang van de lakenindustrie. In het begin van de zestiende eeuw verbeterde dit: de draperie groeide in het eerste decennium van de zestiende eeuw zelfs enigszins. Maar vanaf 1530 ging de economische situatie in Leiden snel achteruit. Rond 1560 was de oude draperie bijna geheel tot stilstand gekomen. Ook de groeiende Engelse concurrentie, inflatie en oorlogen met Denemarken en Noord-Duitse steden waardoor de belangrijkste afzetmarkten verdwenen, droegen bij aan de economische neergang. De maatschappelijke gevolgen waren groot: de verpaupering van Leiden nam snel toe en de armoedeproblematiek groeide.¹⁵⁸

De verklaring van het hoge aantal veroordelingen heeft in dit geval dus zeker ook te maken met het vaker voorkomen van het gedrag: de toenemende stroom mensen zonder werk zorgde voor meer bedelaars die door de Lage Landen zwierven. Daarnaast veranderde ook de vervolging. Bedelen werd gecriminaliseerd omdat het zo wijdverspreid was en men dit in de slechte economische omstandigheden niet goed aan kon. In deze context werd ook het verbod uit de hogere bestuurslaag opgelegd. De stedelijke overheid in Leiden zelf voerde dit waarschijnlijk ook strenger uit, omdat zij in hun precaire economische situatie al deze bedelaars ook niet konden opvangen.

De manier waarop de stedelijke overheid van Leiden met bedelarij omging was onder andere door gebruik te maken van de juridische procedure die zijn weerslag vond in de criminele vonnisboeken om deze bedelaars te bestraffen en een groot deel van hen te laten geselen en verbannen. Een van de in hoofdstuk een besproken kenmerken van de criminele vonnisboeken is dat daar vaker het Bourgondisch-Habsburgse rijk als autoriteit werd genoemd in de beschrijvingen. Bedelen was de overtreding van een plakkaat opgelegd vanuit deze bestuurslaag. Het lijkt erop of overtredingen van regels opgelegd vanuit het Bourgondisch-Habsburgse rijk over het algemeen werden behandeld via de procedure achter de criminele vonnisboeken en ook in het geval van bedelarij is dat het geval. Daarnaast gebruikte de stedelijke overheid deze nieuwe procedure om invloed uit te oefenen op iets waar nog niet eerder consequent een poging werd gedaan tot controle: het weren en reguleren van bedelarij. Dus op deze manier gebruikte men de nieuwe

¹⁵⁷ Muller, *Misdaad en Straf*, 77-79, Boomgaard, *Misdaad en Straf*, 117-120.

¹⁵⁸ Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 113.

vormen van rechtspraak om in een bepaalde groep ongewenste mensen buiten te sluiten in een poging de economische situatie in de stad te controleren.

Naast de gevallen van bedelarij, verschijnen wat betreft vermogensmisdrijven alleen de gevallen van diefstal en fraude in de criminele vonnisboeken. Zoals ook besproken in hoofdstuk één lijkt het alsof in de criminele vonnisboeken men niet allerlei overtredingen van de keuren van Leiden registreert, maar men zich meer spiegelt naar de vorm van het Romeins-canoniek recht dat zich in deze tijd verspreidde. In de *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* van Joos de Damhouder, komen qua vermogensmisdrijven diefstal en fraude wel voor in dit handboek. De overtredingen van de bedrijfskeuren, belastingontduiking en alle andere kleine regeltjes die het economisch leven regelden staan hierin niet vermeld.¹⁵⁹ Dit lijkt te onderschrijven dat de procedure achter de criminele vonnisboeken een poging is een nieuwe procedure langs deze lijnen te organiseren.

Een vraag die hierbij gesteld kan worden is hoe deze kleine overtredingen van de keuren dan wel werden behandeld, aangezien het in de lijn van toenemende bemoeienis onwaarschijnlijk is dat de stad zich hier helemaal niks meer mee deed of dat dit niet meer voorkwam. Een sluitend antwoord hierop kan op basis van deze bronnen niet gegeven worden, maar een mogelijkheid is dat deze voortaan niet meer met een inquisitoir proces afgedaan worden, maar met een ter plekke zonder proces met een boete werden afgedaan. Een aanwijzing hiervoor is wat J.A. Boomgaard schrijft over Amsterdam, waar de lichtboetelijke misdrijven vanaf 1520 verdwijnen uit de correctieboeken. Hij stelt vast dat dit niet kan worden opgevat van de inperking van de rechterlijke bevoegdheden van de schepenen, maar dat dit waarschijnlijk eerder iets te maken heeft met de verplaatsing van dit soort zaken uit de rechterlijke sfeer naar de stedelijke administratie.¹⁶⁰

Dit zou kunnen betekenen dat deze zaken ook in Leiden steeds minder vaak door de justitie met een proces behandeld werden en daarom uit zicht verdwijnen. Een mogelijke verklaring voor deze verplaatsing is dat de groei van het overheidsapparaat er ook voor zorgt dat het rechtssysteem en de schepenen steeds meer overbelast werden. In *Op Hoop van Akkoord* schrijft Van Meeteren dat de vernieuwingen in het rechtssysteem en het ontstaan van verschillende colleges in het Leiden eind zestiende eeuw, kwam uit de wens de steeds groeiende belasting van het rechtssysteem te verminderen. In de laatste vijftientig jaar van de zestiende eeuw ontstonden er hierdoor verschillende colleges, zoals het college vredemakers en de schepenencommissie voor gemenelandsmiddelen.¹⁶¹ Het zou kunnen dat de keuze om bepaalde zaken niet meer met een proces te behandelen vanaf halverwege de zestiende eeuw, ook (deels) om deze reden zijn gemaakt.

¹⁵⁹ Damhouder, *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken*, 196-226.

¹⁶⁰ Boomgaard, *Misdaad en Straf*, 89,90.

¹⁶¹ Van Meeteren, *Op Hoop van Akkoord*, 236.

2.5 Vermogensmisdrijven en de verschuivingen in het rechtssysteem

Het patroon van vervolging van vermogensmisdrijven dat naar voren komt bij het kijken naar de veroordelingen in de correctieboeken en criminele vonnisboeken tussen 1450 en 1572 kan verklaard worden door een elkaar beïnvloedende combinatie van factoren. Ten eerste van context-factoren: bijvoorbeeld de groeiende armoede en de groei van het administratief apparaat. Ten tweede veranderingen in hoeverre de overheid dat vervolgde: de focus op bepaalde zaken, zoals belastingontduiking of bedelarij. Ten derde hoe dat vervolgens wordt behandeld: bijvoorbeeld dat zaken zoals belastingontduiking niet meer via de rechtspraak werden behandeld.

Er zijn grofweg twee bewegingen zichtbaar van verandering in hoe de stedelijke overheid omgaat met de vervolging van vermogensmisdrijven. Tot ongeveer 1530 is te zien dat de stedelijke overheid in toenemende mate het rechtssysteem en dan specifiek de inquisitoire procedure gebruikte om controle uit te oefenen op het economische leven van de stad. Waarschijnlijk zien we hier ook een daadwerkelijke groei van de vervolging van zulke vermogensmisdrijven, aangezien dit passend is in de groei van de administratie, taken en de toenemende kosten voor de stad.

In de tweede beweging is te zien dat verschillende vermogensmisdrijven voortaan op verschillende manieren werden vervolgd. Er is hierin dus een splitsing te zien. In de vijftiende en begin zestiende eeuw werden allerlei soorten vermogensmisdrijven allemaal behandeld met de inquisitoire procedure en door elkaar geregistreerd in de correctieboeken achter de correctieboeken. Vanaf halverwege de zestiende eeuw gaat men dit splitsen: voor bepaalde categorieën vermogensmisdrijven wordt vanaf ongeveer de jaren 1530 een andere juridische procedure gebruikt om deze te vervolgen, terwijl andere categorieën vermogensmisdrijven nog wel via de correctionele procedure werden behandeld. De criminele vonnisboeken worden in gebruik genomen, waarbij ogenschijnlijk gebaseerd op het Romeins-canoniek recht en plakaten vanuit de hogere bestuurslaag alleen nog maar specifieke soorten misdrijven werden vervolgd via de juridische procedure hierachter. Hoewel de veroordelingen voor bedelarij vooral door contextfactoren lijken te komen, zegt dit ook iets over de manier waarop de overheid het rechtssysteem, en dan wel specifiek de 'nieuwe' juridische procedure achter de criminele vonnisboeken gebruikte om invloed uit te oefenen op de sociaaleconomische omstandigheden in de stad. De afname van veroordelingen van de overtredingen van de bedrijfskeuren en belastingontduiking is ook een verandering in hoe men deze soort overtredingen behandelt, namelijk niet meer of veel minder via de rechtspraak.

Het is belangrijk om hierbij op te merken dat dit een geleidelijke overgang was. Er is een geleidelijke, langzame overgang van tientallen jaren en er blijft vaak overlap bestaan. Ook is het geen lineair proces waarbij de inquisitoire rechtspraak voor steeds meer dingen gebruikt werd.

Hoewel de inquisitoire procedure voor het berechten van steeds meer vermogensmisdrijven gebruikt werd vanaf het midden van de vijftiende eeuw, neemt dit vanaf de jaren 1530 ook weer af. Hoe de stedelijke overheid reageerde op transgressies van haar autoriteit veranderde volgens ongeveer langs dezelfde lijnen als de manier waarop men omging met de vermogensmisdrijven. Dit is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3: Misdrijven tegen de overheid en misdrijven tegen de zeden

Misdrijven tegen de overheid bestaan, in de context van Leiden, uit een breed scala aan overtredingen: disrespect en geweld tegen overheidsdienaren, judiciële misdrijven (zoals het niet nakomen van een straf), het niet uitvoeren van burgerlijke of ambtelijke taken, opstand tegen de heersende orde en alle overtredingen van de keuren van Leiden die niet in een andere categorie passen. Omdat het keurboek een algemeen regelboek was, loopt dit laatste uiteen van vuilnis op straat zetten tot paarden op de kerkhoven laten grazen, je niet aan de regels van de pest houden of geen briefje inleveren bij het stadsbestuur als er iemand uit een andere stad kwam logeren. Het gaat hier over een verscheidenheid aan regels die in het keurboek stonden of tussendoor werden uitgevaardigd door het stadsbestuur.

De misdrijven tegen de zeden werden in middeleeuws en pre-Opstand Leiden berecht door de kerkelijke rechtbank. Hierdoor zijn er in de administratie van de stedelijke rechtspraak over het algemeen weinig misdrijven tegen de zeden te vinden en worden ze niet besproken in een apart hoofdstuk. Omdat de specifiek de misdrijven in verband met de godsdienst in de loop van de zestiende eeuw door de Reformatie en de bestrijding van de ketterij wel in grote aantallen bij de overheid terecht kwamen, wordt dit wel besproken aan het einde van dit hoofdstuk

3.1. De vervolging van misdrijven tegen de overheid: een overzicht

In de correctieboeken en criminele vonnisboeken zijn de misdrijven tegen de overheid nooit de grootste categorie, maar blijven ze wel consequent aanwezig (zie tabel 8 en 9). In de zoenboeken is het enige geregistreerde misdrijf tegen de overheid een geval van ‘zoenbreuk’ uit de periode 1450-1454.¹⁶² Dit is niet vreemd omdat in de zoenboeken gevallen van interpersoonlijke conflicten worden geregistreerd en misdrijven tegen de overheid, zoals de naam al zegt, tegen de overheid zijn gericht. De zoenboeken worden dus in dit hoofdstuk niet meegenomen in de analyse.

Binnen de in de correctieboeken genoteerde veroordelingen nam het aandeel van misdrijven tegen de overheid aan het eind van de vijftiende eeuw toe (zie tabel 8) In de periode 1480-1484 steeg het aantal veroordelingen naar een hoogtepunt van 139 zaken (38% van het totaal aantal veroordeelde misdaden). Daarna loop het aandeel weer terug, waarna deze misdrijven in de zestiende eeuw steeds tussen de 15-20% van het geheel blijven uitmaken. In aantallen, door de afname van in correcties over het algemeen, daalt het aantal veroordeelde misdrijven tegen de overheid ook in zijn geheel.

¹⁶² ORA Zoenboek 2C, 2v.

Het hoogtepunt aan veroordelingen tussen 1480 en 1484 bestaat voor een aanzienlijk gedeelte uit politieke misdrijven, waarvoor 41 keer een straf werd opgelegd. Daarnaast is ook het aantal veroordelingen voor elke andere subcategorie van misdrijven tegen de overheid in deze periode goed vertegenwoordigd: de piek in aantallen werd dus niet door slechts een soort misdrijf opgestuwd. In de overige perioden is ‘disrespect tegen overheidsdienaren’ telkens de grootste subcategorie, met een aandeel van steeds ongeveer 40%. Ook opvallend is dat de ‘overige overtredingen van de stadskeuren’, de restcategorie van de overtreding van allerlei regels van de stad, sterk afneemt na de periode 1507-1511. Tussen 1568 en 1572 werden hiervan zelfs helemaal geen gevallen meer geregistreerd.

Tabel 8: Overzicht van aantallen misdaden per subcategorie in de correctieboeken. De percentages bij de subcategorieën geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal misdrijven tegen de overheid in die periode weer. De percentages bij het ‘totaal aantal misdrijven tegen de overheid’ geven het aandeel van de vermogensmisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Correctieboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Disrespect tegen overheidsdienaren	10 (20,8%)	28 (20,3%)	24 (40,7%)	14 (38,9%)	5 (38,5%)	2 (40%)
Misdrijven i.v.m. de rechtspraak	21 (43,8%)	22 (15,9%)	5 (8,5%)	3 (8,3%)	3 (23,1%)	1 (20%)
Ambtsmisdrijven	0	14 (10,1%)	7 (11,9%)	12 (33,3%)	0	2 (40%)
Politieke misdrijven	14 (29,2%)	41 (29,7%)	1 (1,7%)	0	0	0
Overige overtredingen van de stadskeuren	3 (6,3%)	33 (23,9%)	22 (37,3%)	7 (19,4%)	5 (38,5%)	0
Totaal aantal misdrijven tegen de overheid	48 (25%)	138 (37%)	59 (19%)	36 (14%)	13 19%)	5 (14%)
Totaal aantal misdrijven in de correcties	191	372	318	256	67	35

Bron: ORA Correctieboeken, 4B, 4C, 4F, 4H, 4L.

Tabel 9: Overzicht van aantallen misdaden per subcategorie in de criminele vonnisboeken. De percentages bij het ‘totaal aantal misdrijven tegen de overheid’ geven het aandeel van de vermogensmisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Criminele Vonnissenboeken	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Disrespect tegen overheidsdienaren	0	1	4
Misdrijven i.v.m. de rechtspraak	1	1	11
Ambtsmisdrijven	0	0	6
Politieke misdrijven	0	3	0
Overige overtredingen van de stadskeuren	0	0	1
Totaal aantal misdrijven tegen de overheid	1 (7%)	5 (10%)	22 (13%)
Totaal aantal vonnissen	15	51	178

ORA, Criminele vonnisboeken, 3+1 1.

Het moment dat de veroordelingen voor misdrijven tegen de overheid afnemen in de correctieboeken, nemen deze toe in de criminele vonnisboeken (zie tabel 8 en 9). Dit betekent niet dat deze voortaan terecht werden met de juridische procedure achter de criminele vonnisboeken: het waren merendeels veroordelingen voor een ander soort misdrijven tegen de overheid dan die te vinden waren in de correctieboeken. Het aantal werd ook niet meer zo hoog als in het einde van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw.

Om deze veranderingen verder te verklaren zal ten eerste de piek van misdrijven tegen de overheid in 1480-1484 besproken worden. Vervolgens staan de veranderingen binnen de categorie disrespect tegen overheidsdienaren centraal. De overgang naar en de verschillen tussen de veroordelingen in de correctieboeken en de criminele vonnisboeken worden nog verder verduidelijkt door de verschillen in ambtsmisdrijven aan te geven. Om dit nog verder te illustreren worden tot slot de veranderingen in de vervolging van zedenmisdrijven besproken.

3.2 De piek in misdrijven tegen de overheid van 1480-1484

Het grote aantal misdrijven tegen de overheid in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw moet gezien worden tegen de achtergrond van de ‘crisisituatie’ in deze periode. Er kwamen toen een aantal

factoren samen die zorgden voor een specifiek moeilijke tijd voor de stad. Ten eerste was er een uitbarsting van de partijstrijd tussen de Hoeken en Kabeljauwen. De Kabeljauwse factie was aan de macht in Leiden in deze periode, maar er heerste een algemene onrust in Holland in 1479-1480.¹⁶³ Dat het Kabeljauwse stadsbestuur daar zenuwachtig van werd en dat dit leefde in de stad is te zien aan de vele veroordelingen voor het zingen van ‘partijlike’ liedjes (in deze situatie, liederen van de Hoekse partij) of voor het op straat uiten van Hoekse sympathieën.¹⁶⁴ Op 20 januari 1480 namen de Hoeken Leiden over in een verrassingsaanval in de nacht tijdens een sneeuwstorm.¹⁶⁵ Hoewel deze bezetting in april weer voorbij was, beëindigd door landsheer Maximiliaan die de Kabeljauwen weer aan de macht bracht, bleef er veel onrust in de stad. Er werd de stad ook een dikke boete van 50.000 pond opgelegd, een enorm bedrag.¹⁶⁶ Deze boete kwam midden in een periode van economische neergang, naast dat er ook nog een pestepidemie en de grootste schaarste aan graan van de eeuw plaatsvond.¹⁶⁷

Een deel van de verklaring van de piek aan misdrijven tegen de overheid is dat deze context van crisis veel aanleiding gaf om bijvoorbeeld politieke misdrijven te plegen: de politieke strijd zorgde er hoogstwaarschijnlijk voor dat er ook daadwerkelijk meer ‘partijlike liedjes’ werden gezongen. Het hoge aantal veroordelingen heeft wel te maken met deze politieke crisis, maar het is niet zo dat een politieke crisis vanzelfsprekend resulteerde in een groot aantal correcties. Naast kijken naar wat er gebeurt is het belangrijk te kijken naar hoe daarop wordt gereageerd. Het zou goed kunnen dat het zingen van zulke liedjes in een minder gespannen context niet tot veroordelingen zou leiden. Kennelijk gebruikte de overheid de rechtspraak, en dan specifiek de inquisitoire procedure achter de correctieboeken, om de te pogen politieke uitingen van burgers te controleren. Een treffend voorbeeld van een politiek misdrijf was de zaak van Willem Ghijsbrecht Zoon op 5 november 1480. Terwijl hij in bed lag had hij zich negatief geuit over de Kabeljauwen tegen zijn vrouw, maar blijkbaar zo hard dat dit op straat te horen was.¹⁶⁸ Dit schept ook het beeld van een poging tot controle op de politieke uitingen van burgers, tot in de huiskamer toe.

Dit sluit aan op het feit dat in deze periode niet alleen het aantal veroordelingen voor politieke misdrijven hoog was, maar dat alle soorten misdrijven tegen de overheid sterk aanwezig waren in de veroordelingen. Relatief veel overige overtredingen van de keuren hebben te maken met het zijn op verboden plekken, bijvoorbeeld buiten je buurt, vooral in de nacht. Ook gevallen van

¹⁶³ Brand, *Over macht en overwicht*, 99.

¹⁶⁴ ORA Correctieboek 4C, 47r, 51r, 53r, 63v, 64v, 65r, 65v.

¹⁶⁵ M.J. van Gent, *"Partijlike saken": Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* ('s-Gravenhage 1994) 281, 282.

¹⁶⁶ Van Gent, *Partijlike saken*, 305, 308.

¹⁶⁷ Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 56.

¹⁶⁸ ORA Correctieboek 4C, 53v.

disrespect tegen de stedelijke overheid werden vaak bestraft. Dit draagt bij aan het beeld dat de stedelijke overheid ernaar streefde om in deze situatie van crisis de controle te blijven houden. Als er gekeken wordt naar de inhoud van alle correcties uit deze periode samen, dan lijkt het of de stedelijke overheid in dit geval 'extra streng' probeert te zijn om in een moeilijke situatie controle te houden. Dus aan de ene kant spelen de context-factoren een belangrijke rol. Aan de andere kant past het feit dat de stedelijke overheid dit in deze periode specifiek doet via de inquisitoire procedure, in de meer algemene trend van het streven naar meer controle van de stedelijke omgeving en de toename van het gebruik van de rechtspraak hierbij.

3.3 Smoesjes en scheldpartijen: disrespect tegen overheidsdienaren

Het is bij de categorie 'disrespect tegen de overheid' niet alleen interessant dat er geklaagd wordt, maar ook over wie en waarover. De beschrijvingen in de vonnissen geven een blik op waar de burger ontevreden over was en ook in waar de stedelijke overheid op wilde controleren. Zo wordt zichtbaar waar de stad pogingen deed om sociale controle uit te oefenen, zowel indirect (datgene waar de burger over klaagde) en direct (namelijk dat de overheid dit afkeurde). Onder disrespect tegen overheidsdienaren heb ik alle gevallen van het uitschelden of beschuldigen van stadsbestuur of andere overheidsfunctionarissen, of in het openbaar bekritisieren van stadsbeleid of ambtenaren geplaatst. In het geval van Leiden laat ik ook de wakers, controleurs van de ambachten en andere mensen die taken uitvoerden in dienst van de stad onder 'overheidsdienaren' vallen. Geweld tegen overheidsdienaren die hun functie uitoefenden, maken ook deel uit van deze subcategorie. Voor welke gevallen van disrespect tegen de overheid er het meeste veroordelingen waren en hoe vaak dit voorkwam veranderde in deze periode.

In de periode 1450-1454 werden slechts tien gevallen van disrespect genoteerd: vier keer tegenover het gerecht, vijf keer tegenover de wardeins (controleurs in de lakennijverheid) en een keer tegenover mensen verantwoordelijk voor het controleren van de gewichten van de broden. Tussen 1480 en 1484 is het aantal veroordelingen voor het belagen van stadsdienaren niet alleen toegenomen, de groep dienaren die slachtoffer wordt is ook veel gevarieerder geworden. Het Gerecht en de wardeins zijn vaak het mikpunt van disrespect: voor beiden werden zeven veroordelingen van disrespect jegens hen genoteerd. De wardeins worden vooral beschuldigd van 'te streng zijn'. Willem Gerijt Lams Zoon roept in 1482 op een bijeenkomst in het stadhuis, in aanwezigheid van "het gemeene volk", dat de wardeins "te scarp wardenen". Willem wordt vermaand voor zijn woorden, omdat de regels er immers zijn, zo leest het vonnis, voor het

uiteindelijk voordeel van de gehele stad.¹⁶⁹ Daarnaast zijn er veel andere 'lagere' stadsdienaars die nu worden uitgescholden: vier bodes die aan huis belasting of waakgeld kwamen innen, twee controleurs binnen de ambachten, twee wakers en een ongedefinieerde 'overheidsdienaar'. Daarnaast zijn er twee beledigingen van de 'landsheer' en drie gevallen van ontevredenheid over aangekondigd beleid, specifiek over nieuwe belastingen. Over de extra belasting afgekondigd om de oorlog met Utrecht te financieren in 1483 riep Gheerte Vrancken in het openbaar: 'dat dit alleen voor de rijke heren was'.¹⁷⁰ Deze klachten weerspiegelen de situatie van crisis op meerdere fronten in de periode 1480-1484. Daarnaast toont het dat de stedelijke overheid de rechtspraak gebruikte om de ontevredenheid die dit opleverde te controleren.

Tussen 1507 en 1511 werden er negen burgers veroordeeld voor disrespect tegen de burgemeester en zes burgers voor disrespect tegen de schout. De citaten in de vonnissen lijken vooral te weerspiegelen dat mensen ontevreden zijn over hoe er plotseling strenger werd gecontroleerd. Vooral op de controles op het 'buiten drinken' werd gemopperd zoals in hoofdstuk twee al werd getoond. Maar ook op de controles op de uitvoering van allerlei burgerplichten zijn negatieve reacties te vinden. Een voorbeeld hiervan komt uit een vonnis van december 1507, waarbij de burgemeester kwam controleren op het 'buiten drinken' en bij het weggaan achterna geroepen werd dat hij een boef was en veel erger was dan zij, dat zij allemaal veel meer doen voor de stad dan hij en dat hij de eerste zou zijn die de stad verraden zou.¹⁷¹ Hierbij wordt het discours van het 'stadsbelang', wat normaal gesproken benadrukt werd door Het Gerecht in vonnissen, door een inwoner van Leiden terug gebruikt tegen de burgemeester. In deze periode werden ook de bewaarders van het molengeld driemaal disrespectvol behandeld, wat niet vreemd is omdat in deze periode er veel mensen werden beboet voor het ontwijken van hun belasting op meel en graan. Als we hier de 'smoesjes' om geen meelbelasting te betalen zouden toevoegen, die vaak opgenomen zijn in de vonnissen met betrekking tot belastingontwijking, zou dit aantal nog een heel stuk hoger zijn. Daarnaast is men nog driemaal disrespectvol tegen Het Gerecht, driemaal tegen de kapitein van de wake, tweemaal tegen de wakers zelf, drie maal tegen een bode van de stad die geld kwamen innen en eenmaal tegen een hogere ambtenaar in de rechtspraak.

In de periode 1531-1535 werden er minder veroordelingen van disrespect tegen de overheid genoteerd in de correctieboeken dan in de periode daarvoor. Er waren drie gevallen van onbehoorlijke woorden tegen de kapitein van de wake. Daarnaast werd elke ambtenaar maar een

¹⁶⁹ ORA Correctieboek 4C, 74r.

¹⁷⁰ ORA Correctieboek 4C, 108r.

¹⁷¹ ORA Correctieboek 4F, 10v,11r: 'Ghij Henrick Florijs z, ghij boef, Ic sal u wel vinden. ghij sijt arger dan wij zijn ghij coemt hier om ons te bekueren, wij soude meer voor de stede doren dan ghij ghij soudt die eerste wesen die de stede verraeden sou'.

keer disrespectvol behandeld: een gezworene van het volambacht, een printer en een raamwachter (beiden functies binnen de draperij), de schout, de marktmeester, een bewaarder van het vleesambacht, een wachter en een bode die een boete kwam innen.

In de correctieboeken is in de periode 1550-1554 het aantal gevallen van disrespect tegen de overheid dat via de juridische procedure hierachter werd behandeld nog verder gedaald. Het Gerecht was viermaal het doelwit, controleurs binnen de ambachten tweemaal en de schout eenmaal. In de criminele vonnisboeken is er in diezelfde periode voor het eerst een geval van disrespect tegen de overheid wat werd behandeld via de juridische procedure achter de criminele vonnisboeken: Adriaen Corneliszoon ging, zo leest het vonnis: ‘op de laatste dag van de justitie van de herdopers, langs de straten’ waarbij hij liedjes zong met teksten als: “die wethouders zijn al dyeven dat seg ick u, Int aensicht stort het onnosel bloet.”¹⁷²

In de correctieboeken werden in de periode 1568-1572 twee veroordelingen voor disrespect tegen Het Gerecht genoteerd, waar verder geen details bij werden gegeven. In de criminele vonnisboeken werden er in deze periode vier veroordelingen opgetekend. Op 8 juli 1569 werd een schoutsdienaar, die binnen hetzelfde vonnis ook veroordeeld werd voor ambtsmisdrijven, bestraft wegens onbehoorlijk gedrag tegen andere stadsdienaren.¹⁷³ In mei 1571 werden twee mannen veroordeeld voor disrespectvol tegen Spaanse soldaten en wangedrag op straat.¹⁷⁴ In 1572 was de enige veroordeling ook een geval van disrespect tegen de nachtwacht.¹⁷⁵

Dit chronologische overzicht laat grofweg twee bewegingen zien: een toename en een afname in totaal aantal veroordelingen. De toename aan het einde van de vijftiende en begin zestiende eeuw van veroordelingen voor disrespect tegen de overheid, past in de al eerder uitgebreid besproken algemene trend van de groei van het administratieve apparaat en het streven van het stadsbestuur naar meer controle. Het betaalde personeel op de loonlijst van de stad groeide tussen 1470-1471 en 1490-1491 van 24 naar 40. Er waren dus ook meer verschillende functionarissen om te beledigen. Tot 1569-1570 steeg dit nog verder naar 47.¹⁷⁶ Daarnaast steeg ook het aantal mensen met een functie in het administratieve apparaat die niet op de loonlijsten te vinden zijn.¹⁷⁷ Er kwamen in deze periode dus ook steeds meer overheidsdienaren om te beledigen. De hoeveelheid klachten van de burgers en de veroordelingen hiervan weerspiegelt dat men in deze periode ook specifiek veel de inquisitoire procedure achter de correctieboeken gebruikte om ongewenst gedrag te controleren. Deze trend van groeiende bemoeienis door de stedelijke overheid,

¹⁷² ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 80.

¹⁷³ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 465.

¹⁷⁴ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 437.

¹⁷⁵ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 456.

¹⁷⁶ Van Steensel, ‘Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden’, 242-246.

¹⁷⁷ Lamet, *Men in Government*, 83-85.

schept een verwachting dat er over het algemeen een opwaartse lijn te zien zou moeten zijn in vervolging van misdrijven tegen de overheid. Maar na 1531-1535 is er vooral een afname te zien van het aantal veroordelingen.

De verklaring voor de afname van veroordelingen voor disrespect tegen de overheid genoteerd in de correctieboeken en criminele vonnisboeken heeft te maken met veranderingen in hoe de stedelijke overheid bepaalde soorten misdrijven vervolgde. Het aantal zaken dat met de inquisitoire procedure achter de correctieboeken werd behandeld verminderde aanzienlijk in de loop van de zestiende eeuw: van 256 zaken naar 67 zaken in de vijftien jaar tussen 1535 en 1550. Er kan niet aangenomen worden dat men nooit meer agressief of onbeleefd was tegen een ambtenaar of dat de overheid daar nooit meer iets aan deed. Het is waarschijnlijker dat, net zoals in het geval van de overtredingen van de bedrijfskeuren en belastingontwijking besproken in hoofdstuk twee, deze voortaan niet meer met een rechterlijke procedure werd behandeld. Hierbij werd *een* gedeelte van de lichtboetelijke zaken van de justitie naar de administratie verplaatst. J.A. Boomgaard toont voor Amsterdam dat na 1510 de veroordelingen voor misdrijven tegen de overheid, zoals het ontlopen van communale verplichtingen en dingen als onderhoudsverplichtingen van wegen en registratieplicht van vreemdelingen, ook niet meer voorkwamen in de rechterlijke bronnen.¹⁷⁸

Deze theorie wordt ondersteund door het feit dat de veroordelingen in de subcategorie ‘algemene ongehoorzaamheid tegen de keuren’ ongeveer hetzelfde patroon van verandering volgden als de veroordelingen in de categorie disrespect tegen overheidsdienaren (zie tabel 8). Dit betekent dat ook zaken als ‘het laten grazen van paarden op de kerkhoven’ vanaf 1530 steeds minder via de inquisitoire procedure achter de correctieboeken werd behandeld, wat hierin past.

Een deel van de misdrijven tegen de overheid werd dus voortaan niet meer met een proces behandeld. Een ander deel van de misdrijven tegen de overheid verdween niet uit zicht, maar werd vanaf ongeveer de jaren 1550 behandeld met een andere juridische procedure, namelijk die achter de criminele vonnisboeken. Bij het chronologische overzicht van veroordelingen voor disrespect tegen de overheid is er gekeken naar zowel de correctieboeken als de criminele vonnisboeken. De veroordelingen voor disrespect genoteerd in de criminele vonnisboeken zijn er minder in aantal en net anders van aard. Alle gevallen zijn disrespect tegen wachters, een tegen ‘beleid’ en een van een overheidsdienaar zelf. Het lijkt er op dat de zaken die vervolgd werden via de juridische procedure die ten grondslag lag aan de criminele vonnisboeken dus minder te maken hebben met de stedelijke plichten en taken van de burger en meer met het houden van openbare orde en met de taken van de overheid zelf.

¹⁷⁸ Boomgaard, *Misdaad en Straf*, 66,67.

3.4 De ambtsmisdrijven

De verschillen tussen de zaken behandeld via de procedure achter de criminele vonnisboeken en de die achter de correctieboeken, wordt nog duidelijker bij het kijken naar de ambtsmisdrijven. In de correctieboeken waren 32 van de 35 veroordelingen voor ambtsmisdrijven gevallen waarbij wakers niet kwamen opdagen, te vroeg weggingen, dronken waren of zich op een andere manier misdroegen. Ik heb de keuze gemaakt om de (burger)wakers ook onder ‘ambtsmisdrijven’ te scharen, omdat deze burgers op dat moment in dienst van de stad een taak uitvoerden.

In de criminele vonnisboeken zijn niet de wakers, maar de betaalde overheidsdienaren die werden bestraft voor ambtsmisdrijven. In juli 1569 werden drie overheidsdienaren achter elkaar veroordeeld. Jacob van Tricht had als schoutsdienaar zijn mede-officieren bedreigd en onbehoorlijk toegesproken. Daarnaast had hij gecomponeerd terwijl daar een verbod tegen was.¹⁷⁹ Adriaen Claes Zoon Stoffel had als schoutsdienaar ‘zich gequeten’ van zijn taken en ook ‘tegen de edicten van de stad’ gecomponeerd.¹⁸⁰ Als derde werd Dirck Willemszoon veroordeeld voor het verduisteren van bezit tijdens het uitoefenen van zijn ambt.¹⁸¹ Ook in andere jaren zijn het de stadsdienaren die werden veroordeeld. In 1571 werd Humen Vassoen, portier van de Hogewoerdsport, voor verzaking van zijn plicht (het weigeren de namen bekend te maken van enige personen welke zich hadden misdragen) bestraft met ontslag uit zijn functie.¹⁸² De twee anderen werden veroordeeld voor overgaan tot arrestatie zonder opdracht van de officier en desertie.¹⁸³ In al deze gevallen richt men zich niet meer op burgers die hun plicht niet uitvoerden, maar op betaalde ambtenaren die hun functie misbruikten of niet naar wens uitvoerden.

In de loop van de zestiende eeuw kwamen er meer betaalde ambtenaren, waarbij de taken ook toenamen. Dit geeft waarschijnlijk meer aanleiding tot zulke ambtsmisdrijven. Van dit soort ambtsmisdrijven zijn binnen de steekproefperioden van dit onderzoek geen voorbeelden gevonden correctieboeken. Het lijkt er dus op dat dit iets nieuws is waarop het stadsbestuur op wilde controleren via de juridische procedure achter de criminele vonnisboeken. Het soort ambtsmisdrijven die wel terugkomen in de criminele vonnisboeken, zijn allemaal terug te vinden in de *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* van Joos de Damhouder. Er zijn hierin een aantal hoofdstukken gewijd aan ambtsmisdrijven. In deze hoofdstukken worden de ambtsmisdrijven die genoteerd staan in de criminele vonnisboeken als strafbaar beschreven: het componeren van

¹⁷⁹ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 353.

¹⁸⁰ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 354.

¹⁸¹ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 357.

¹⁸² ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 434.

¹⁸³ ORA Criminele vonnisboeken 3+1 1, 381, 382.

misdaden, corruptie en verduistering en arresteren zonder toestemming van de overheid.¹⁸⁴ Ook in het geval van een andere categorie van misdrijven tegen de overheid, de misdrijven tegen de justitie, zijn de in de criminele vonnisboeken genoteerde gevallen terug te vinden als strafbare categorieën in dit handboek: banbreuk, meinede en het verborgen houden van criminelen.¹⁸⁵

Vanaf ongeveer halverwege de zestiende eeuw waren er dus veranderingen in de manier waarop de stedelijke overheid het rechtssysteem gebruikte om sociale controle te houden. Hierbij werden sommige *zaken*, zoals een heel scala aan kleine overtredingen van de keuren, niet meer behandeld via het rechtssysteem. Bij andere soorten misdrijven, zoals ambtsmisdrijven en disrespect tegen de overheid werden sommige soorten zaken (verstoring openbare orde en door ambtenaren) met de nieuwe procedure achter de criminele vonnisboeken berecht, terwijl andere gevallen nog wel via de inquisitoire procedure achter de correctieboeken werden behandeld.

3.6 Misdrijven tegen de zeden: veranderingen in de behandeling van misdrijven tegen de godsdienst.

Door het lage aantal veroordelingen voor misdrijven tegen de zeden, zal ik voor deze misdadaacategorie geen tabellen opnemen. In de correctieboeken zijn in totaal 27 misdrijven tegen de zeden genoteerd van een totaal van 1239 in de correcties aanwezig bestrafte misdrijven. Binnen de vonnissen van alle zes de periodes werden er dertien delicten tegen de godsdienst, twee gevallen van dobbelen en twaalf verspreide seksuele en huwelijks-delicten bestraft. Op deze laatste subcategorie zal ik verder niet ingaan omdat deze delicten pas na de Reformatie vaak berecht werden in de stadsrechtspraak.¹⁸⁶

Er is een duidelijk verschil te zien tussen de delicten tegen de godsdienst voor en na de Reformatie. In de correctieboeken zijn de gevallen van misdrijven tegen de godsdienst voor de periode 1531-1535 een paar zaken van godslastering en twee gevallen van ‘toverij’, welke het maken van een liefdesdrank betrof.¹⁸⁷ In 1531-1535 hadden twee van de drie gevallen te maken met de wederdopers-oproeren, bijvoorbeeld het wel aanwezig zijn bij een vergadering van de wederdopers, maar zelf geen wederdoper zijn.¹⁸⁸ In 1550-1554 zijn er twee veroordelingen voor mensen die thuis aan het drinken waren met een groep mensen tijdens hoogmis, wat ‘tegen de

¹⁸⁴ Damhouder, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, 85, 238-244.

¹⁸⁵ Ibidem, 78, 250, 237.

¹⁸⁶ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 34.

¹⁸⁷ ORA Correctieboek 4B: 20v, 31r; ORA Correctieboek 4C: 47v, 48r, 100r; ORA Correctieboek 4F, 21v.

¹⁸⁸ ORA Correctieboek 4H, 107r.

regels van het geloof' was. Toen de schepenen aanklopten deed men ook nog eens alsof er niks aan de hand was.¹⁸⁹

In de criminele vonnisboeken werden er binnen de overkoepelende categorie misdrijven tegen de zeden, alleen veroordelingen voor misdrijven tegen de godsdienst genoteerd. Deze zijn van een andere aard dan in de correctieboeken en het zijn ook wel noemenswaardige aantallen. Terwijl er in de periode 1531-1535 maar één veroordeling werd genoteerd, bestond in 1550-1554 25% van het totaal aantal vonnissen uit misdrijven tegen de godsdienst (13 van de 51). In 1568-1572 bestond 16% van het totale aantal veroordeelde misdaad uit misdrijven tegen de godsdienst (29 van de 178). In 1531-1535 was er één veroordeling voor ketterij van een wederdoper die medeplichtig was aan het grote oproer van wederdopers. Hiervoor werd de persoon vijftig jaar verbannen.¹⁹⁰ Er zijn in deze periode ook meerdere zaken waarbij geen beschrijving werd gegeven, maar waarvoor alleen een doodstraf werd opgelegd. Het is mogelijk dat deze ongedefinieerde vonnissen gevallen van ketterij zijn, maar dat weten we niet zeker. In 1550-1554 zijn twaalf van de dertien veroordelingen voor ketterij. Bij tien vonnissen werd specifiek vermeld dat het om wederdopers ging, die allemaal de doodstraf kregen. Het verlenen van onderdak aan een wederdoper eindigde in een bestraffing met levenslange verbanning.¹⁹¹ In 1568-1572 ziet het plaatje wat betreft de geregistreerde misdrijven tegen de godsdienst er weer heel anders uit. De zaken met een korte vermelding van 'ketterij' en daarvoor de doodstraf, zoals de vonnissen er vaak uitzagen in de periode 1550-1554, hebben plaatsgemaakt voor een grotere variatie van zaken. Een aanzienlijk gedeelte (twaalf zaken) is nu gericht op het aanspreken van mensen die de doop onthielden aan een kind. Voor de rest werd men veroordeeld voor een varia aan zaken: medeplichtigheid aan de beeldenstorm in 1568, verboden boeken bezitten of deelnemen aan verboden vergaderingen. Er worden geen doodstraffen meer opgelegd voor ketterij in deze periode, de straffen zijn nu vaak levenslange verbanningen.

Deze ontwikkelingen door de tijd heen en de verschillen tussen de veroordelingen in de correctieboeken en de criminele vonnisboeken laten zien dat in hoeverre de stedelijke overheid ingreep bij misdrijven tegen de godsdienst veranderde. Voor de Reformatie is te zien dat de stedelijke overheid hier vrijwel nooit invloed op probeerde uit te oefenen via de rechtspraak. Dit veranderde in de context van religieuze onrust na de reformatie, waarbij er vanuit de hogere bestuurslaag druk werd gezet om ketterij te bestrijden. In de zestiende eeuw verordonneerde de Habsburgse heersers een aantal ketterijwetten die specifiek bedoeld waren om alle andere wetten te overschrijven. In het plakkaat van 1521 was verordend dat alle privileges en normale legale procedures die in de weg zouden staan bij de bestrijding van ketterij vanaf nu als nietig beschouwd

¹⁸⁹ ORA Correctieboek 4B, 8v, 9r.

¹⁹⁰ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, 9.

¹⁹¹ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1, 147

moesten worden.¹⁹² In 1529 werd er een nieuw plakkaat uitgevaardigd, waarbij de vrijheid van de lokale rechtbanken om zelf de straf te beslissen werd weggehaald. Op alle overtredingen tegen het plakkaat (dus de verboden met betrekking tot ketterij) stond nu de doodstraf, zonder uitzondering. Deze plakkaaten werden regelmatig opnieuw gepubliceerd en verspreid, tot in de jaren 1560.¹⁹³ Vooral na de wederdopersoproeren in de jaren 1530, waardoor ook in Leiden onlusten plaatsvonden, nam de druk en de vervolging toe.¹⁹⁴

Het feit dat we de veroordelingen voor ketterij in de criminele vonnisboeken zien en niet in de correctieboeken sluit aan bij het eerder geschetste beeld dat overtredingen van ordonnantiën vanuit het Rijk via deze procedure berecht werden. De verordeningen om kettters te vervolgen kwamen heel sterk vanuit het Rijk. Er is ook een verschil in zwaarte van de misdrijven en straffen die daarvoor worden gegeven. Ook in de correctieboeken is namelijk wel te zien dat de Reformatie heeft plaatsgevonden. De persoon die in de jaren '30 wel bij een vergadering was maar geen wederdoper bleek werd berecht via de procedure achter de correctieboeken en werd bestraft met een schandstraf en een verbanning van vijftwintig jaar. Degene die wel een wederdoper bleek werd berecht via de procedure achter de criminele vonnisboeken en kreeg een verbanning van vijftig jaar als straf.¹⁹⁵ Ook tekenend is het contrast tussen de twee administraties in de periode 1550-1554, waarbij alle ter dood veroordeelde kettters in de criminele vonnisboeken werden genoteerd. Het enige misdrijf tegen de godsdienst wat in dezelfde periode geregistreerd werd in de correctieboeken waren de boetes voor drinken tijdens de hoogmis. De mildere bestraffing in 1568-1570 heeft mogelijk te maken met het politieke klimaat van rond de 1570, waarin het protestante element en de sympathie daarvoor groeide aan de vooravond van de Opstand.¹⁹⁶

De veranderingen in veroordelingen voor misdrijven tegen de godsdienst hebben dus allereerst te maken met de context van religieuze onrust na de Reformatie. Daarnaast laat het zien dat de stedelijke overheid, die zich voor de Reformatie zich nauwelijks mengde in zaken met betrekking tot godsdienst, daarna ook dit aspect van het leven in toenemende mate probeerde te controleren via de rechtspraak.

¹⁹² Tracey, *Holland under Habsburg rule*, 152.

¹⁹³ Ibidem, 160, 171, 177.

¹⁹⁴ Ibidem, 164.

¹⁹⁵ ORA Crimineel Vonnisboek 3+1 1, 9.

¹⁹⁶ Lamet, *Men in Government*, 276-278.

3.5 Misdrijven tegen de overheid en verschuivingen in het rechtssysteem

Net zoals bij de vermogensmisdrijven lijken er twee algemene bewegingen te zijn van hoe de vervolging van de misdrijven tegen de overheid veranderde. Ten eerste zien we een soort algemene toename eind vijftiende en begin zestiende eeuw, waarbij de pogingen tot sociale controle via de inquisitoire procedure toenam, waarbij alles door elkaar geregistreerd werd. Ook op zaken als schelden tegen de burgemeester en het laten grazen van je paard op het kerkhof werd in toenemende mate op deze manier controle uitgeoefend. Er waren verschillende contextfactoren die ervoor zorgden dat op bepaalde momenten het goed mogelijk is dat het aantal onlusten en scheldpartijen tegen de overheid ook daadwerkelijk groter waren in sommige periodes. Vooral in de periodes 1480-1484 en 1507-1511 werd de inquisitoire procedure veel gebruikt om burgers op hun plichten te wijzen en actie te ondernemen tegen openbare kritiek hierop.

De tweede algemene beweging, rond de jaren 1530, heeft ook in het geval van de misdrijven tegen de overheid te maken met veranderingen in hoe het stadsbestuur bepaalde misdaden behandelde. Waar eerst allerlei misdrijven tegen de overheid allemaal door de procedure achter de correctieboeken werd berecht, werd er vanaf ongeveer de jaren 1530 langzamerhand voor sommige van soorten misdaden voor een andere procedure gekozen. Ten eerste is te zien dat een bepaald deel van de rechtspraak voortaan in de criminele vonnisboeken worden genoteerd, waarbij er hiervoor vooral werd gebruikgemaakt van deze procedure in de vervolging van ketterij. Dit is iets waarbij de stedelijke overheid voor het eerst invloed probeerde uit te oefenen op dit gebied. Andere misdrijven tegen de overheid die werden berecht via de procedure achter de criminele vonnisboeken waren ambtsmisdrijven, gevallen van disrespect en straatschenderij die dichter gelieerd waren aan openbare orde en judiciële misdrijven. De algemene afname laat zien dat bepaalde overtredingen van het 'stadsbelang' en het verzaken van stadstaken niet meer onder de rechtspraak viel vanaf de jaren 1530, net zoals in het geval van de vermogensmisdrijven.

Hoofdstuk 4: Agressiemisdrijven

In de vorige twee hoofdstukken gingen de meeste zaken over het individu tegenover de overheid. Met uitzondering van de gevallen van diefstal en fraude, was dit ook bij de meeste vermogensmisdrijven het geval. In dit hoofdstuk staan de agressiemisdrijven, conflicten waarbij de ene burger de andere burger iets aandoet centraal. De manier waarop de stad omgaat met interpersoonlijke conflicten veranderde in deze periode. Dit weerspiegelt belangrijke veranderingen in de rechtspraak en het stedelijk beleid met betrekking tot agressie en laat een aantal sociale veranderingen in de stedelijke samenleving zien.

4.1 Een overzicht

Omdat de zoenboeken veel agressiemisdrijven bevatten, krijgen we in dit hoofdstuk een beeld van de ontwikkeling van de drie administraties naast elkaar. Zoals te zien in tabel 10, zijn er in de zoenboeken in alle perioden vrijwel alleen maar agressiemisdrijven genoteerd. Het gebruik van de zoenprocedure neemt erg af na 1450-1454, vooral in de periode na 1511. De aard van de agressiemisdrijven in de zoenboeken is regelmatig moeilijk vast te stellen. Soms zijn er uitgebreide beschrijvingen, maar in andere gevallen staat alleen vermeld dat er bijvoorbeeld 'woorden en wederwoorden' zijn geweest, waarna de desbetreffende personen verzoend worden. De toekenning van subcategorieën is hier dus minder precies dan in het geval van de correctieboeken en criminele vonnisboeken. Opvallend is dat in de periode 1450-1454 het aantal veroordelingen voor 'fysiek geweld' specifiek hoger was dan de periodes daarna. Aangezien de bevolking in 1450-1454 waarschijnlijk ongeveer de helft was van die in 1480-1484 (van ongeveer 7000 naar ongeveer 12.000) lijkt deze afname van fysiek geweld nog opvallender. Daarnaast is het hoge aantal veroordelingen voor 'misdrijven tegen de eer' opvallend. Dit aantal is al erg hoog in 1450-1454 en blijft daarna het grootste aandeel uitmaken. Tot slot springt de sterke afname van het totaal aantal zoenen naarmate de zestiende eeuw vordert in het oog.

Tabel 10: Overzicht van aantallen agressiemisdrijven per subcategorie in de zoenboeken. De percentages bij de subcategorieën geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal agressiemisdrijven in die periode weer. De percentages bij het ‘totaal aantal agressiemisdrijven’ geven het aandeel van de agressiemisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Zoenboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1530-1535	1550-1554	1568-1572
Doodslag/moord	0	0	0	0	0	0
Licht geweld	70 (40%)	14 (16%)	14 (3%)	1 (3%)	1 (8%)	0
Zwaar geweld	6 (3%)	2 (2%)	8 (8%)	4 (12%)	1 (8%)	2 (50%)
Bedreiging	29 (16%)	12(14%)	3 (3%)	3 (9%)	0	0
Misdrijven tegen de eer	72 (40%)	59 (68%)	66 (64%)	22 (67%)	5 (42%)	1 (25%)
Straatschenderij	2 (1%)	0	0	0	0	0
Ongedefinieerd agressief gedrag	0	0	12 (12%)	3 (9%)	5 (42%)	0
Totaal aantal agressiemisdrijven	179 (100%)	87 (98%)	103 (93%)	33 (100%)	12 (100%)	3 (75%)
Totaal aantal misdrijven in de zoenboeken	179	89	111	33	12	4

ORA Zoenboeken, 2C, 2D.

Ook in de correctieboeken zijn de meeste veroordelingen voor fysiek geweld genoteerd in de periode 1450-1454 (zie tabel 11). Daarnaast valt op dat er in de correctieboeken weinig veroordelingen werden opgetekend voor ‘misdrijven tegen de eer’ in vergelijking met de zoenboeken. Daarentegen zijn er de vonnissen meer gevallen van bedreiging en straatschenderij te zien. In de correctieboeken verdwenen de veroordelingen voor agressiemisdrijven helemaal na 1531-1535. In die periode waren er nog veertig veroordelingen, maar in 1550-1554 en 1568-1572 werden er geen agressiemisdrijven meer bestraft via de procedure achter de correctieboeken.

Tabel 11: Overzicht van aantallen agressiemisdrijven per subcategorie in de correctieboeken. De percentages bij de subcategorieën geven het aandeel aan t.o.v. het totaal aantal agressiemisdrijven in die periode weer. De percentages bij het 'totaal aantal agressiemisdrijven' geven het aandeel van de agressiemisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Correctieboeken	1450-1454	1480-1484	1507-1511	1531-1535	1550-1554	1568-1572
Doodslag/moord	0	0	0	0	0	0
Licht geweld	9 (12%)	4 (7%)	4 (14%)	4 (10%)	0	0
Zwaar geweld	16 (22%)	1 (2%)	3 (10%)	7 (17,5%)	0	0
Bedreiging	13 (18%)	22 (40%)	9 (31%)	13 (33%)	0	0
Misdrijven tegen de eer	6 (8%)	5 (9%)	8 (28%)	7 (17,5%)	0	0
Straatschenderij	28 (38%)	22 (40%)	5 (17%)	9 (22,5%)	0	0
Ongedefinieerd gewelddadig gedrag	1 (1%)	1 (2%)	0	0	0	0
Totaal aantal agressiemisdrijven	73 (38%)	55 (15%)	29 (9%)	40 (16%)	0	0
Totaal aantal misdrijven in de correctieboeken	191	372	318	256	67	35

Bron: ORA Correctieboeken, 4B, 4C, 4F, 4H, 4L.

Na 1531-1535, toen de veroordelingen voor agressiemisdrijven niet meer werden opgetekend in de correctieboeken, verschenen ze in de criminele vonnisboeken (zie tabel 12). Dit zijn maar deels hetzelfde soort zaken. De minder ernstige vormen van agressie, zoals belediging en bedreiging komen niet voor in de criminele vonnissen genoteerd in de steekproefperioden. Alleen voor de zwaardere gevallen van fysiek geweld en straatschenderij worden veroordelingen genoteerd. Opvallend is ook dat in de criminele vonnisboeken voor het eerst veroordelingen voor (poging tot) moord en doodslag voorkomen.

Tabel 12: Overzicht van aantallen agressiemisdrijven per subcategorie in de criminele vonnisboeken. De percentages bij het ‘totaal aantal agressiemisdrijven’ geven het aandeel van de agressiemisdrijven t.o.v. het totaal aantal misdrijven in die periode weer.

Criminele vonnisboeken	1533-1535	1550-1554	1568-1572
(poging tot) doodslag/moord	0	0	(2+)3
Licht geweld	0	4	0
Zwaar geweld	0	3	3
Bedreiging	0	0	0
Misdrijven tegen de eer	0	0	0
Straatschenderij	0	6	3
Ongedefinieerd gewelddadig gedrag	0	0	0
Totaal	0	13 (25%)	11 (6%)
Totaal aantal misdrijven in de criminele vonnisboeken	15	51	178

Bron: ORA Criminele vonnisboeken, 3+1 1.

In dit hoofdstuk wordt eerst gekeken naar de veranderingen in de manier waarop fysiek geweld vervolgd werd en hoe dit verschilde in de drie administraties. Daarna wordt het verdwijnen van de misdrijven tegen de eer en bedreiging uit deze registers besproken.

4.2 Ontwikkelingen in de omgang met fysiek interpersoonlijk geweld

In de zoenboeken werden de zaken van fysiek geweld (de subcategorieën licht en zwaar geweld in tabel 10) vaak niet erg uitgebreid beschreven. Vaak werd er bijvoorbeeld slechts vermeld dat de ene persoon de ander ‘quetsingen’ heeft aangedaan (40 van de 72 keer in 1450-1454). Verder werd een verscheidenheid aan beschrijvingen als vechten, wonden, ‘bloedreysen’, ‘smarte’, slaan en duwen gegeven. Zoals besproken in hoofdstuk één werd in de zoenboeken tot 1550-1554 de familie altijd genoemd in de beschrijving, waarbij de ene partij en zijn familie en vrienden verzoend wordt met de andere partij en zijn familie en vrienden. Daarbij moet er in het geval van fysiek geweld vrijwel altijd schadevergoeding betaald worden aan het slachtoffer of degene van de vechters die er het slechtst aan toe is. Regelmatig moet er ook een bedevaart gedaan worden of kaarsen gebrand worden in de kerk ter ere van het slachtoffer.

In de correctieboeken zijn de soorten fysieke agressie die worden veroordeeld niet specifiek anders dan in de zoenboeken: naast de ‘quetsingen’ zijn er veel gevallen van duwen, stoten en vechten genoteerd. Het hoogste aantal veroordelingen voor fysiek geweld is weer te vinden in 1450-1454. Een duidelijk verschil is dat het in deze gevallen het individu is dat veroordeeld werd in plaats van twee partijen en hun families. Het is niet dat dit betekent dat de agressie beschreven in de correctieboeken geen onderdeel van een conflict uitmaakte. In een zaak uit 1535 was Cornelia Heynricx dochter naar het huis van Marie gegaan en daagde haar naar buiten te komen, met een getrokken mes in de hand. Ze stak daarbij naar Jacop die daar ook woonde, heeft daar twee tot drie uur op Marie gewacht en trok het venster eruit. Daarna is ze nog naar het huis van iemand anders gegaan om hem uit te schelden over dat hij zonder haar dat ‘oegstgeester hoertgen’ nooit had gekregen.¹⁹⁷ Dit lezende kunnen we ons een voorstelling maken van wat er gebeurd is. De citaten en de gedragingen suggereren heel sterk dat het hier om een langer lopend conflict gaat. Toch wordt er geen zoenen tussen twee personen en hun families gemaakt, maar bestraft de overheid alleen Cornelia.

Dit voorbeeld is tekenend voor het soort vonnis wat veel in de correctieboeken te vinden is. In veel gevallen werden de agressieve misdrijven in combinatie met andere agressieve misdrijven gepleegd: soms zijn het er zelf drie of vier. Vooral in 1531-1535 komt dit opvallend vaak voor. In de veroordelingen voor geweld in de correctieboeken in deze periode, zijn de veertig agressieve misdrijven maar over slechts twintig daders verdeeld. Vaak zijn dit zaken waarbij er meerdere onregelheden en overtredingen hebben plaatsgevonden, soms over een langere periode van tijd. Vaak zijn dit lange beschrijvingen. Een voorbeeld is bijvoorbeeld Michiel Pantels Zoon Voller, die op 21 september 1532 veroordeeld werd. Het eerste wat werd genoemd was dat hij zich dagelijks bevindt in kwade taveernen en daar dobbelt, waarna er over een langere periode van tijd gewelddadigheden worden opgesomd.¹⁹⁸ Een ander voorbeeld is Gerijt Joesten Zoon, die zich tot meerdere malen gewelddadig gedragen heeft tegen zijn ouders en anderen, lelijke woorden heeft gesproken, ruiten insloeg bij weer andere mensen en ook nog een andere keer een laken vernielde wat over de brug hing.¹⁹⁹ Het lijkt of het in deze gevallen specifiek om het individu gaat, waarbij de gemeenschap het slechte gedrag van de persoon op een gegeven moment ‘zat’ is, in plaats van dat er één misdrijf is wat bestraft wordt. Er werd ook niet voor elke aparte ‘misdad’ een aparte straf gegeven. Hierbij werd er dus, meer in de zestiende dan in de vijftiende eeuw, in toenemende mate op de slechte levenswandel van de persoon gehamerd. Hoewel de inquisitoire procedure achter de correctieboeken niet specifiek in toenemende mate gebruikt werd om te pogen fysieke geweld te

¹⁹⁷ ORA Correctieboek 4H, 117r.

¹⁹⁸ ORA Correctieboek 4H, 70r.

¹⁹⁹ ORA Correctieboek 4H, 48v.

controleren (zie tabel 11), lijkt het erop dat deze procedure in toenemende mate werd gebruikt om controle uit te oefenen op het gedrag en levenswandel van mensen.

In de periode 1550-1554 werden er geen veroordelingen voor fysieke agressie meer geregistreerd in de correctieboeken. Er werden in deze periode wel voor het eerst veroordelingen voor fysieke agressie genoteerd in de criminele vonnisboeken. Bij het kijken naar de veroordelingen in 1550-1554 komt het beeld omhoog dat de nieuwe inquisitoire procedure achter de criminele vonnisboeken vooral werd gebruikt bij zaken van zwaardere geweld: in een van de beschrijvingen wordt genoemd dat de mishandeling mogelijk de dood tot gevolg heeft gehad. De beschrijvingen zijn uitgebreider dan in de zoenboeken, maar bondiger dan de uitgebreide omschrijvingen van omstandigheden die vaak in correctieboeken werden gegeven. In 1568-1572 werden voor het eerst veroordelingen voor moorden en doodslagen geregistreerd. Ook in deze periode werden vooral de zwaardere gevallen van fysiek geweld via deze procedure berecht. Van de vierentwintig plegers van aggressiemisdrijven werd aan vijf van hen een doodstraf gegeven. Deze werden niet uitgedeeld voor de doodslagen en moorden, maar voor drie zwaardere gevallen van geweld en twee combinaties van roof en geweld. Voor de rest werd het fysiek geweld bestraft met boetes en verbanningen: dezelfde soort straffen als hier in de correctieboeken en zoenboeken voor werden gegeven. De zaken van fysiek geweld die na 1531-1535 via de juridische procedure die zijn weerslag kreeg de criminele vonnisboeken werden behandeld, zijn deels niet categoriaal anders dan in de zoenboeken en de correctieboeken, maar er is eerder een verschil in zwaarte. Een wel echt nieuwe categorie die nu werd berecht via deze procedure waren de moorden. Ook werden er vaker zwaardere straffen gegeven.

De beschreven veranderingen laten zien dat hoe fysieke agressie werd berecht door de stedelijke overheid veranderde in de vijftiende en zestiende eeuw. Het behandelen van fysieke agressie als deel van een dynamiek waarbij geweld tegengeweld opriep en waarbij dit gezien werd als een aangelegenheid tussen families, neemt af in de zestiende eeuw af in Leiden. Fysiek geweld werd, als het door de overheid werd bestraft, steeds meer als een individuele aangelegenheid gezien. Tijdens het urbanisatieproces van de Late Middeleeuwen waren er een aantal sociale transformaties, specifiek op het gebied van familielevens, die hebben bijgedragen aan deze verandering. In *Om die wrake wille : eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, laat Corien Glaudemans zien dat de reorganisatie van de rechtspraak in deze periode veel te maken hadden met de veranderingen in het gezinsleven. De bredere familiebanden werden hierbij minder belangrijk. Mensen konden niet langer altijd vertrouwen op familierelaties om

conflicten met geweld op te lossen en weigerden steeds vaker deel te nemen aan familievetes.²⁰⁰ Als gevolg hiervan nam gewelddadige eigenrichting in de vijftiende eeuw geleidelijk af en maakte een groeiend aantal mensen gebruik van andere vormen van conflictbeheersing.²⁰¹ Dit lijkt te wijzen op een daadwerkelijke afname van geweld, maar het laat vooral ook een andere manier van met geweld omgaan zien. Met de toenemende zoendwang tussen partijen was er in de vijftiende eeuw een beweging zichtbaar richting het gebruik van de rechtspraak om invloed op interpersoonlijk geweld uit te oefenen. In de correctieboeken lijkt het, vooral in 1531-1535, dat de overheid de inquisitoire procedure gebruikte om een bepaald patroon van gedrag en een bepaalde 'slechte levenswandel' te beïnvloeden en zo invloed op gedrag te hebben. In de criminele vonnisboeken werden enkele gevallen van geweld zwaar bestraft, bijvoorbeeld met doodstraffen.

4.3 Het verdwijnen van 'misdrijven tegen de eer' en 'bedreiging' uit de administratie van de rechtspraak

Voordat er daadwerkelijk klappen vallen, zijn er een heleboel dingen die kunnen gebeuren in een conflict tussen twee personen. Zoals te zien in tabel 10,11 en 12 was het grootste deel van de vervolgte agressiemisdrijven in de onderzochte periodes niet gewelddadig in de zin van fysieke agressie. In de zoenboeken werden in bijna alle perioden het meeste veroordelingen voor niet-fysieke misdrijven van agressie genoteerd. Tot het moment dat de zoenboeken bijna buiten gebruik raakten, vormden de 'misdaden tegen de eer' steeds de grootste categorie. In de zoenboeken werden tussen 1450-1511 steeds tussen de zestig en tachtig gevallen per jaar geregistreerd. Dit zijn meestal gevallen van 'woorden en wederwoorden', maar ook het zeggen van onware dingen over iemand, belediging, schelden en het 'eer te na spreken' komt vaak voor in de beschrijvingen. Ook in de correctieboeken staan er in de onderzochte periodes altijd meer vervolgingen voor niet-fysieke agressieve misdrijven dan voor lichamelijk geweld. Via de correctionele procedure werden vooral gevallen van bedreiging en onenigheden op straat vervolgd. Onenigheden op straat bestonden vaak uit glazen inslaan, rumoer maken zodat mensen wakker werden, op de deuren kloppen of deze vernielen. Hoewel ze niet ontbreken, zijn er een stuk minder vervolgingen voor misdrijven tegen de eer in de correctieboeken. Vanaf na de periode 1531-1535 komen deze niet-fysieke misdaden van agressie bijna niet meer in de drie onderzochte administraties van de rechtspraak voor.

Verklaringen voor het feit dat dit nauwelijks meer werd berecht via deze procedures heeft te maken met de eerder besproken afname van eigenrichting in de stad. Een van de redenen voor het

²⁰⁰ Van der Heijden, *Serving the Urban community*, 83, Corien Glaudemans, *Om die wrake wille : eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (2004).

²⁰¹ Van Dijk, 'Towards an economic interpretation of justice?', 83.

vervolgen van misdrijven tegen de eer is dat deze gezien werden als eerste stap in een escalatieladder naar daadwerkelijk geweld. In de traditie van eigenrichting en vetevoering kwam dus bij een 'misdrijf tegen de eer' ook de openbare orde in gevaar, omdat dit een eerste stap in de cyclus van geweld was.²⁰² In *Op Hoop van Akkoord* verwijst Aries van Meeteren hiernaar door het begrip 'ehrenhandel' te gebruiken. 'Ehrenhandel' is een naam voor het mechanisme waarin je eigen reputatie iets was dat beschermd moest worden, om je positie in de maatschappelijke orde niet te verliezen. Dat was heel belangrijk voor het levensonderhoud in een kleine stad als Leiden in waarbij veel interacties gebaseerd waren op vertrouwen. Wanneer de goede naam (eer) werd aangetast door een belediging of valse beschuldiging, moesten snel tegenmaatregelen worden genomen. Bijvoorbeeld door in het openbaar op de belediging te reageren met verbaal of fysiek geweld.²⁰³

Trevor Dean heeft er in *Crime and Justice in Late Medieval Italy* op gewezen dat hoewel er veel gevallen zijn waarin wapens worden genoemd en veel veroordelingen voor licht geweld waren in het geval van de Italiaanse stadstaten, een groot deel hiervan triviale zaken waren. Bijvoorbeeld zaken waarbij alleen wapens werden getoond of waarbij het geweld vooral bestond uit dreigen, vloeken of duwen.²⁰⁴ Een recente theorie is dat triviaal geweld in deze periode gezien moet worden als een onderdeel van een bepaald 'ritueel van confrontatie' welke samenhangt met deze ehrenhandel. Dit ritueel begint met woorden, die over gaan in bedreigingen, naar uitwisseling van klappen, tot aan de dood. Dit gebeurde stapsgewijs en volgens deze theorie was het niet de bedoeling om daadwerkelijk geweld te gebruiken, maar juist om het te voorkomen, waarbij het publiek belangrijk was.²⁰⁵ Het doel was het herstellen van de reputatie, niet specifiek iemand anders kwetsen.

De hiervoor beschreven escalatieladder van geweld is herkenbaar in het geval van Leiden, althans in de vervolgde misdaad tot 1531-1535. Veel uitgebreide beschrijvingen van veroordelingen voor agressief gedrag in de correctieboeken volgen het ritueel van confrontatie. Deze beschrijvingen beginnen vaak met bedreigend gedrag en eindigen met ingrijpende burens. Ook werd van alle 232 daders die in deze zes periodes in de correctieboeken zijn veroordeeld voor agressiedelicten, in 25 gevallen een mes genoemd, maar slechts in 2 van de 25 gevallen hebben ze daadwerkelijk iemand met het mes verwond. In alle andere gevallen dreigde men alleen maar met het mes. In conflicten gaat men vaak niet de huizen in, maar maakt men lawaai en roept men om dit buitenkomen, wat ook past in het belang van publiek hierbij. De vele veroordelen voor misdrijven tegen de eer en bedreiging, vooral in de vijftiende eeuw, heeft waarschijnlijk te maken met het streven van de

²⁰² Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 72.

²⁰³ Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 18, 223, 228.

²⁰⁴ Dean, *Crime and Justice in Late Medieval Italy*, 169.

²⁰⁵ Dean, *Crime and Justice in late Medieval Italy*, 168.

stedelijke overheid in Leiden de vetevoering en eigenrichting terug te dringen en de rechtspraak gebruikte om een poging te doen dit te controleren.

Typische voorbeelden van agressiedelicten die verband hielden met 'ehrenhandel' werden vrijwel niet meer berecht via de rechtspraak na 1531-135 en de zoen verdwijnt in zijn geheel als procedure. Aries van Meeteren schrijft over Leiden in de zeventiende eeuw, bijna honderd jaar na het einde van de hier onderzochte periode, dat de 'ehrenhandel' nog erg belangrijk was. We kunnen er niet vanuit gaan dat conflicten over eer helemaal geen deel meer uitmaakte van de cultuur als een verklaring voor het verdwijnen van de veroordelingen voor bijvoorbeeld bedreigingen en beledigingen uit deze administraties. Het lijkt wel zo te zijn dat, hoewel deze 'ehrenhandel' in de zeventiende eeuw nog steeds aanwezig was, er in de culturele betekenis van eer al een dalende trend was in de zestiende eeuw.²⁰⁶ Dit sluit aan bij de hiervoor besproken afname van vetevoering en de afname van de betrokkenheid van de familie in dit soort conflicten in de stedelijke omgeving. Het is mogelijk dat de stedelijke overheid de beledigingen en bedreigingen in mindere mate als aanloop naar grotere vetevoering zag en de vervolging daarom ook minder belangrijk. Door de sociale ontwikkelingen in de samenleving en mogelijk ook het slagen van de stedelijke overheid om het deze eigenrichting tegen te gaan en de rechtspraak naar zich toe te trekken was het waarschijnlijk minder belangrijk om in te grijpen in de eerste stap richting vetevoering. Er veranderde dus iets aan de manier waarop de stedelijke overheid zulke misdrijven behandelde, waarbij dit een minder grote prioriteit werd en dit niet meer via het criminele rechtssysteem werd berecht.

Het is goed mogelijk dat een deel van deze niet-fysieke agressie in toenemende mate via het civiele rechtssysteem werden opgelost. Aries van Meeteren vertelt over deze 'ehrenhandel' in verband met civiel recht en de vele manieren waarop mensen het civiel rechtssysteem in de stad kunnen gebruiken in hun conflicten over eer en goede naam. Het is goed mogelijk dat men vanaf halverwege de zestiende eeuw steeds meer gebruik maakte van andere manieren om eer te herwinnen, zoals bijvoorbeeld het opties om conflicten op te lossen via het civiele rechtssysteem, wat in de zeventiende eeuw in ieder geval een groot web is aan mogelijkheden en zou passen bij het soort conflict wat dit oplevert.²⁰⁷

Er werden vanaf halverwege de zestiende eeuw ook vrijwel geen veroordelingen meer voor het trekken van messen, bedreiging, vechten, duwen en slaan genoteerd in deze administraties. Het is niet waarschijnlijk dat er nooit meer vechtpartijtjes uitbraken of dat de stedelijke overheid hier geen controle meer op probeerde te houden. De in hoofdstuk een besproken schoutsrekeningen van

²⁰⁶ Eisner, 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', 129; Van Dijck, 'Towards an economic interpretation of justice?', 83.

²⁰⁷ Van Meeteren, *Op Hoop van Akkoord*, 236.

rond 1500 geven een indicatie dat een deel van de agressiemisdrijven al eerder ter plekke werd afgehandeld. Mogelijkerwijs verdwijnen deze zaken dus, net zoals in het geval van de een deel van de vermogensmisdrijven en misdrijven tegen de overheid naar het gebied van de administratie.

4.4 Agressiemisdrijven en verschuivingen in het rechtssysteem

Als men naar de tabellen 10,11 en 12 zou kijken zonder al te veel achtergrondinformatie zou de conclusie getrokken kunnen worden dat het geweld in Leiden op dramatische wijze afnam in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw. Deze afname van de in de zoenboeken, correctieboeken en criminele vonnisboeken geregistreerde misdaad, gaat van 252 veroordelingen in totaal in 1450-1454 naar slechts 14 veroordelingen in 1568-1572. Maar, hoewel er aanwijzingen zijn dat agressiemisdrijven in Leiden inderdaad afnamen in deze periode, zoals de afname van vetevoering, is het niet mogelijk om dat te zeggen op basis van deze gegevens. Wat wel mogelijk is om te zeggen is dat deze veranderingen vooral weerspiegelingen zijn van veranderingen in de manier waarop er door de stedelijke overheid met geweld om werd gegaan.

De afname van het aantal zonen loopt gelijk met de afname van de invloed van de traditie van eigenrichting en de invloed van families bij zulke zaken. De zoendwang en de actieve bemoeienis van de overheid hiermee in de vijftiende eeuw was juist een teken van een toenemende wens om de vetevoering uit de samenleving te bannen. Door sociale veranderingen in de vijftiende en zestiende eeuw waarbij de invloed van bredere familieverbanden minder werd zien we ook de procedure van de zoen verdwijnen. Dat betekende ook het verdwijnen van de meeste veroordelingen voor misdrijven tegen de eer en bedreiging uit de administraties. Dit betekent niet dat dit niet meer gebeurde, maar wel dat dit niet meer actief vervolgd werd door de overheid, en niet meer behandeld worden via de rechtspraak. Wat we daarbij zien is de individualisering en privatisering van geweld in de stad. De burger wordt in de vonnissen genoteerd in de correctieboeken individueel op geweld aangesproken. Hierbij wordt er veel nadruk gelegd op de overlast die de persoon veroorzaakt, er werden hierbij dus pogingen tot controle op de levenswandel van burgers gedaan via de inquisitoire procedure. De criminele vonnisboeken laten nog minder gevallen van geweld zien. De gevallen van geweld die werden berecht via de criminele procedure zijn vaak zwaarder; doodslagen en moorden worden hiermee ook veroordeeld.

Conclusie

De twee hoofdvragen van dit onderzoek waren: ‘Hoe veranderde de vervolging van de criminaliteit door het stadsbestuur in Leiden in de periode 1450-1572?’ en ‘Wat kan dit zeggen over de manier waarop de stad sociale controle uitoefende?’ Een deel van het antwoord op de eerste vraag is een overzicht van de veranderingen in welke misdaden werden vervolgd vanuit de stedelijke overheid. Er zijn een paar duidelijke pieken en dalen in de misdaden waarvoor veroordelingen werden genoteerd tussen 1450 en 1572. Tot de jaren 1507-1511 groeide het aantal daders dat werd veroordeeld voor vermogensmisdrijven en misdrijven tegen de overheid. Wat betreft de vermogensmisdrijven nam het aantal overtredingen van de bedrijfskeuren toe en was er in 1507-1511 een piek aan gevallen van belastingontduiking. Het hoogtepunt van aantal veroordelingen voor misdrijven tegen de overheid was in 1480-1484, wat waarschijnlijk te maken had met de situatie van (politieke) crisis, maar ook met het feit dat de stedelijke overheid specifiek de inquisitoire procedure gebruikte om dit te controleren. Wat betreft agressiemisdrijven is er een constante afname te zien in deze periode. In 1450-1454 is het hoogste aantal veroordelingen voor fysieke agressie en misdrijven tegen de eer te vinden. Dit neemt af door de hele periode heen, al blijven veroordelingen hiervoor tot ongeveer 1507-1511 nog prominent aanwezig in de administraties. Na 1450-1454 zijn het echter steeds minder gevallen van fysieke agressie en steeds meer gevallen van non-fysiek geweld zoals misdrijven tegen de eer, bedreiging en straatschenderij.

In de jaren 1530-1535 werden voor het eerst veroordelingen voor ketterij genoteerd, en na deze periode werd bedelarij een van de meest veroordeelde misdaden. De vervolging hiervan was deels opgelegd door een hogere bestuurslaag en context-afhankelijk, maar er zijn ook goede redenen waarom de stedelijke overheid hier op zou willen controleren. Verder is te zien dat vanaf de jaren 1530, de variatie van de door het strafrecht berechte misdaad veel minder werd. De variatie en het aantal veroordelingen voor vermogensmisdrijven, misdrijven tegen de overheid en agressiemisdrijven nam af. Veel zaken die eerst vaak werden gevonden in de administraties: zoals kleine overtredingen van de keuren en bedreigend of slecht gedrag en belastingontwijking werden na 1530 nauwelijks meer genoteerd.

Op het tweede deel van de hoofdvraag: ‘Wat kan dit zeggen over de manier waarop de stad sociale controle uitoefent verandert?’ zijn een aantal antwoorden te geven. De hierboven besproken toename van inquisitoire zaken in de tweede helft van de vijftiende eeuw laat zien dat de stedelijke overheid zich in toenemende mate probeerde te mengen in allerlei aspecten van het leven in de stad. Dit past in de groei van het takenpakket en bestuursapparaat van de vijftiende en zestiende

eeuw. Het soort zaken dat in toenemende mate vervolgd werd ondersteunt dit beeld: steeds meer bemoeienis met belastingzaken, controle op overtredingen van allerlei regels en gevallen van disrespect tegen de overheid werden tot het begin van de zestiende eeuw in toenemende bestraft.

Vanaf halverwege de zestiende eeuw gebruikte het stadsbestuur de rechtspraak om controle uit te oefenen op nieuwe gebieden: ketterij en bedelarij. Daarentegen verdwijnen in de jaren 1530 de hiervoor besproken variatie van allerlei kleinere overtredingen en delicten. Voor het duiden van de afname van de variatie aan veroordelingen voor kleinere zaken na de jaren 1530 is een bespreking van de veranderingen en verschuivingen in de rechtspraak nodig. In de vijftiende en zestiende eeuw veranderde er veel aan de manier waarop de overheid sociale controle probeerde te houden via de rechtspraak. Er zijn grofweg twee bewegingen zichtbaar in hoe de overheid omgaat met de vervolging van misdrijven. Van 1480 tot 1530 is te zien dat de stedelijke overheid in toenemende mate gebruik maakte het rechtssysteem, en dan vooral inquisitoire procedure achter de correctieboeken, om in toenemende mate controle uit te voeren op het leven in de stad. Hierbij werd dezelfde inquisitoire procedure gebruikt om alle soorten delicten te berechten: fysiek geweld, verbaal geweld, allerlei overtredingen van de keuren (van het in torens klimmen tot overtredingen van de kwaliteitseisen van goederen) of het beledigen van de schout.

In de tweede beweging, vanaf grofweg 1530, zijn er een aantal veranderingen in de rechtspraak en daarmee een aantal verschuivingen in welke misdaad met welke procedure werd berecht. Ik zal hierover drie conclusie trekken. Ten eerste waren er vanaf de 1533 twee administraties waarin uitkomsten van de inquisitoire procedure werden genoteerd. Waar eerst alle uitkomsten van de inquisitoire procedure in de correctieboeken terechtkwamen, werd vanaf 1533 het criminele vonnisboek hiervoor ook gebruikt. Zoals getoond in hoofdstuk een zijn er een aantal sterke aanwijzingen dat dit twee verschillende inquisitoire procedures zijn. Hierbij was de procedure achter de criminele vonnisboeken een meer geformaliseerde procesgang, gebaseerd op Romeins-canoniek recht. In de twee verschillende administraties werden ook verschillende misdaden geregistreerd. De zaken die met de criminele procedure werden berecht hebben een aantal specifieke kenmerken. Een eerste kenmerk is dat het vaak de zaken betreft die van boven werden opgelegd, zoals ketterij en bedelarij. Het tweede kenmerk is dat zaken die niet werden beschreven in de handboeken voor het Romeins-canoniek vrijwel niet in de criminele vonnisboeken genoteerd staan. De zaken die er wel in deze handboeken voorkwamen, zoals ambtsmisdrijven door ambtenaren zelf, diefstal en zwaar geweld, daarentegen wel. Ten derde werden met deze procedure zwaardere misdaden bestraft, zoals moord en doodslag, en zwaardere straffen, zoals de doodstraf toegekend. Deze nieuwe procedure wordt gebruikt, om onder andere op nieuwe gebieden van het leven in de stad invloed uit te oefenen.

De tweede verandering is dat bepaalde delicten die eerst wel werden berecht via de inquisitoire of zoenprocedure, nu niet meer via deze procedures berecht werd. De kleinere geweldsdelicten, kleine overtredingen met betrekking tot een varia aan stadsregels en de overtredingen van de (bedrijfs)keuren anders dan voor de lakennijverheid, werden niet meer via de correctionele procedure behandeld vanaf de jaren 1530. Dit terwijl niet kan worden aangenomen dat deze zaken nooit meer voorkwamen of niet meer bestraft werden, in de context van een groeiend overheidsapparaat. Er zijn drie aanwijzingen om te aan te nemen dat deze zaken vanaf deze periode niet meer via de rechtspraak behandeld werden, maar op een andere manier werden bestraft door de overheid. Ten eerste dat deze verschuiving ook te zien is in Amsterdam, waarbij Boomgaard aantoont dat dit gezien moet worden van een verschuiving uit de rechtspraak naar de stedelijke administratie. Hij noemt deze verschuiving er een van justitie naar politie. Ten tweede kan overbelasting van het rechtssysteem een reden geweest zijn dat deze zaken uit de rechtssfeer verdwenen. Ten derde kan het zijn dat de zaken van licht geweld en conflicten tussen mensen, zoals de misdrijven tegen de eer, naar de civiele rechtspraak verschuiven.

Dit laatste heeft te maken met de derde verandering in de rechtspraak: de afname en het uiteindelijke verdwijnen van de zoenprocedure. Door de hele periode heen is deze afname van de zoenprocedure al te zien. Dit hangt samen met de afname van gewelddadige eigenrichting in de veertiende en vijftiende eeuw. Deze afname hing samen met sociale veranderingen met betrekking tot de vermindering van het belang van de 'bredere' familie en het feit dat de stedelijke overheid er steeds meer in slaagt om vetevoering in de stad terug te dringen, waar de zoenprocedure in Leiden oorspronkelijk een functie in had. Hierdoor werd het waarschijnlijk een minder grote prioriteit van de stedelijke overheid om zaken als misdrijven tegen de eer te vervolgen. Waar de overheid eerst actiever is in het ingrijpen bij bijvoorbeeld het beledigen van de eer, is dat halverwege de zestiende eeuw nauwelijks meer terug te zien. Het lijkt er dus op dat de manier waarop de overheid agressie vervolgd veranderd in deze periode. Met het verdwijnen van de zoenprocedure verdwijnen ook een het grootste deel van de aggressiemisdrijven uit de administratie.

Al deze veranderingen in de rechtspraak zorgde ervoor dat de overheid niet alleen sociale controle op andere zaken ging houden, maar ook voor een gedeelte op een andere manier. Dat het verdwijnen van het grootste gedeelte van de aggressiemisdrijven uit de administratie van rechtspraak in het geval van Leiden niet aangeeft dat er minder agressie werd gepleegd, maar dat het belang van de zoenprocedure minder werd, laat het belang zien van het kritisch kijken naar de administraties van de rechtspraak. Hiermee wil ik terugkomen op een van de artikelen aangehaald in de inleiding: 'Hard numbers? The long-term decline in violence reassessed. Empirical objections and fresh

perspectives'.²⁰⁸ Als men alleen naar de globale overzichten van toenames en afnames zou kijken, zou het lijken alsof het criminaliteitspatroon voor Leiden de theorie van de afname van geweld zou onderschrijven. Ik denk dat mijn overzichten een goed voorbeeld zijn van waarom middeleeuwse misdaadregisters problematisch zijn als basis om dit soort theorieën te ondersteunen. Het patroon van vervolging wat naar voren komt bij het kijken naar de veroordelingen over zo'n lange tijd in de zoenboeken, decorrectieboeken en de criminele vonnisboeken zijn een in elkaar grijpen van verschillende factoren. Het lijkt erop dat de grootste veranderingen die we zien in het patroon van vervolgingen door de stedelijke overheid in Leiden tussen 1450 en 1572 zien, te verklaren zijn door veranderingen in vervolging en berechting. Dat achterkleinzoon van Dirc van Oudshoren halverwege de zestiende eeuw geen zoen meer opgelegd zou krijgen voor het beledigen van de achterkleinzoon van Heynric Wigger, is hier een voorbeeld van. Doordat de prioriteiten van de stedelijke overheid verschoven waren de pogingen tot sociale controle in de honderd jaar die waren verstreken op andere zaken gericht, zullen we de namen van veel deelnemers aan scheldpartijen in de zestiende eeuw niet meer in de administratie van de rechtspraak terug vinden.

²⁰⁸ Schwerhoff, 'Hard numbers'.

Bronnen en Literatuur

Archiefbronnen

Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508 , Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA)
Zoenboeken , inv.nr. 2C (1435-1500), 2D (1502-1576).

Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508 , Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA)
Correctieboeken, inv.nr. 4B (1448-1477), 4C (1477-1489), 4F (1507-1518), 4H (1528-1548), 4L (1548-1598).

Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0508 , Oude Rechterlijke Archieven Leiden (ORA)
Criminele vonnisboeken, inv.nr. 3+1 1. (1533-1584).

Erfgoed Leiden en Omstreken, NL-LdnRAL-0501, Inventaris van het Archief der Secretarie van de stad
Leiden, (1253) 1290-1575 (1858) (SAI) Rekeningen van de schout, inv.nr. 1001 (1486-1487), 1005
(1495-1496).

Gedrukte bronnen

Damhouder, de, Joos, *Practijcke ende handboeck in criminele zaecken, verchiert met zommege
schoone figuren en beilde ter materie dienende* (Leuven 1555).

Literatuur

Berents, D.A., *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-
middeleeuws Utrecht* (Utrecht 1976).

Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen
1985)

Blondé, Bruno, Marc Boone, Anne-Laure van Bruaene (eds) *City and Society in the Low Countries
1100-1600* (Cambridge 2018).

Blok, P.J., *Geschiedenis eene Hollandsche stad onder de bourgondisch-oostenrijkesche heerschappij* (1916).

Boomgaard, J. E. A., *Misdaad en straf in Amsterdam : een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (1992).

Brand, A.J., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510* (Leiden 1996) 186.

Bremmer, Huussen-de Groot, & Bremmer, W.M.A., *Gerecht op gerecht : een strafproces te Leiden anno 1575 en 1975*. (Leiden 1975)

Colson, Steensel, Colson, Justin, & Steensel, Arie van. (2017). *Cities and solidarities : Urban communities in pre-modern Europe* (2017).

Dean, Trevor, *Crime and justice in late medieval Italy* (2007).

Diederiks, H.A., D. J. Noordam, and H. D. Tjalsma, eds., *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. (Hilversum 1985).

Diederiks, H., 'Quality and quantity in historical research in criminality and criminal justice. The case of Leiden in the 17th and 18th centuries', *Historical Social Research* 15 (1990) 57-76.

Diederiks, H.A., 'Strafrecht en strafrechtspraktijk tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw', *Holland: Regionaal-historisch tijdschrift* 8:3 (1976).

Eisner, Manuel, 'Long-Term Historical Trends in Violent Crime', *Crime and Justice*, vol 30 (2003).

Endhoven, J.G., 'Bedevaart als straf. Door het Leidse Gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500.' *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (1978) 34.

Emsley, Clive, Louis Knafla eds., *Crime History and Histories of Crime: Studies in the Historiography of Crime and Criminal Justice in Modern History* (1996).

Frankot, E. *Banishment in the Late Medieval Eastern Netherlands : Exile and Redemption in Kampen*. (2021).

Gent, M.J. van, *"Pertijelike saken": Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* ('s-Gravenhage 1994).

Glaudemans, Corien, *Om die wrake wille : eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (2004).

Graaf, de, C., 'Den valscher den ketel? Bestraffingen van muntmisdriven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300- ca. 1600' In: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* (1995) 82, 101.

Hamaker, H.G., *De middeneeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (1873).

Heuvel, van den, H., 'De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811', *Rijnland, Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken 14-15* (1977-1978).

Heijden M.P.C. van der, Nederveen Meerkerk E.J.V. van, Vermeesch G. & Burg M.J. van der eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009).

Heijden, van der, Manon, *Huwelijk in Holland : stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998).

Heijden, M. van der, *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (2014).

Johansen, Anja en Paul Knepper, *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice* (Oxford 2016).

Kamp, Jeannette, *Crime, Gender and Social Control in Early Modern Frankfurt am Main* (Leiden 2019).

Kloek, E., *Wie hij zij, man of wijf : vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd : drie Leidse studies* (1990) .

Lamet, S.A., *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (1979).

Leidse werkgroep van amateur (rechts)historici, *Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580) : processen uit het archief van de Grote Raad (Parlement) van Mechelen met betrekking tot instellingen en bewoners van de stad Leiden* (1981).

Maanen, R.J.C. van, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16e en 17e eeuw', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 43.

Maanen, R.J.C. van, *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002).

Maes, L.Th., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht : bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (1947).

Marsilje, J.W. *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (1990).

Monballyu, Jos, 'Practycke ende handbouck in criminele zaeken – 1555', *Pro Memorie* 21:2 (2019) 25-29.

Monballyu, Jos, Filips Wielant. *Verzameld werk I. Corte instructie in materie criminele* (Brussel 1995).

Monballyu, Jos, *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*(2006).

Meeteren, Aries van, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden* (Hilversum 2006).

Muller, Maarten, *Misdaad en Straf in een Hollandse stad: Haarlem 1245-1615* (Hilversum 2017).

Muller, M., *Een economische geschiedenis van Europa vanaf de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1980. Historisch overzicht* (Den Haag 1988) 83-86.

Posthumus, Nicolaas Wilhelmus, *De geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie. I. De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1908).

Roodenburg, Herman en Pieter Spierenburg, eds, *Social control in Europe. 1: 1500-1800* (Columbus Ohio 2004).

Rousseaux, Xavier, 'Crime, Justice and Society in Medieval and Early Modern Times : Thirty Years of Crime and Criminal Justice History' *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 1:1 (1997) 87-118.

Rousseaux, Xavier, Falk Bretschneider, Falk Anja Johansen, René Lévy, 'Twenty Years of Crime, Histoire & Sociétés/ Crime, History & Societies Reflections on a Dynamic Field of Research', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 21,2 (2017).

Ruysscher, Dave, de, 'Customs and Municipal Law: The Symbolic Authority of the Past (Low Countries, 16th –17th Century)', *Dutch Crossing* (2022) 46:2, 95-114.

Spierenburg, P., *A history of murder : Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (2008).

Schmidt, Ariadne, *Prosecuting Women : a Comparative Perspective on Crime and Gender before the Dutch Criminal Courts, c.1600-1810* (2020).

Schwerhoff, Gerd, e.a., 'Hard numbers? The long-term decline in violence reassessed. Empirical objections and fresh perspectives – Corrigendum', *Continuity and Change* 36 (2021) 383–383.

Steensel, van, Arie, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428- 1572', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 191-252.

Tegelaar, Suzanne, 'Uit bittere armoede. Armoede en vrouwencriminaliteit in achttiende-eeuws Leiden', *Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2012).

Tracy, J., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566 : the formation of a body politic.* (Berkeley 1990).

G. Vermeesch, Heijden, M., & Zuiderdijn, C. *The uses of justice in global perspective, 1600-1900* (2019).

Vries, K. de, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag* (Groningen 1955).

Walle, Kees, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005).

